

'מוסד עזוב': סיפורו של כפר העבודה לנערים עזובים (1939-1948)

תהלה הרץ וליך רוזנברג־פרידמן

מבוא

'דרוש אב בשביל המוסד [...] מתקבל הרושם שהמוסד אינו בשביל ילדים
עזובים אלא זהו מוסד עזוב'.¹

משפט זה, שאמר אחד ממדריכי כפר העבודה לנערים בגבת בשנת 1944, משקף את
נוכחותם של ילדים עזובים ביישוב, את קיומו של מוסד ייחודי עבורם, וכך כבד מרמז על
תפיסת הגופים האחראים להם.

'כפר העבודה לנערים' בגבת, שנוסד בשנת 1939, היה אחד משישה מוסדות סגורים
לילדים עזובים שפעלו בארץ בתקופת היישוב. ארבעה מהם היו בחסות עיריית תל אביב:
המעון לנערים עובדים (נוסד ב־1934), המעון לילדים עזובים (נוסד ב־1935), בית הצעירות
(נוסד ב־1935) והמעון העירוני בהר־טוב (נוסד ב־1945). שניים נוספים היו בחסות הוועד
הלאומי: כפר העבודה בגבת, ובית הנערה בעין ורד (נוסד ב־1944). שני אלה היו המוסדות
הארציים היחידים בתקופה זו.

במוקד המאמר סיפורו המרתק והעלום של כפר העבודה, שנועד לקלוט נערים עזובים
ועבריינים מהיישוב כולו. כפי שמובהר במאמר, מדובר במסגרת חינוך ייחודית שהייתה שונה
במהותה מכפרי נוער ומוסדות פנימייתיים אחרים. במאמר אנו מתארות את הקמת המוסד,
מנתחות את הגורמים השונים שהיו מעורבים בו על תפיסותיהם הסוציאליות והחינוכיות,
ובוחנות את יישום התפיסות הללו בהתנהלות המוסד בפועל. תולדותיו ומאפייניו של כפר
העבודה מוסיפים פרק חדש לתולדות היישוב ומוסדותיו החינוכיים. זאת ועוד, המוסד אינו
מייצג מוסדות נוספים אלא שופך אור על תופעה חברתית ייחודית, ועל היישוב מזווית

1 שיחה עם יחיאל סגל, 20.7.1944, פרוטוקול שיחות הוועדה בביקור בכפר, עמ' 61-69, הארכיון הציוני
המרכזי (להלן: אצ"מ), J1/3813

מקורית: היחסים המורכבים בין ה'מרכז' ל'שוליים' בו. הוא נוגע בהיבטים חינוכיים, חברתיים, אידיאולוגיים ופוליטיים ומשמש מצע לדיון על המפגש המתגבר שבין צורכי הלאום לצורכי הפרט; בין האידיאולוגיה הלאומית והשאיפה ליצירת חברה חדשה ברוח הלאום ובין הרצון לדאוג לצורכי הילדים והנערים ולהיטיב עימם.

המאמר מתבסס על שלל מקורות ראשוניים הנחשפים לראשונה, ובהם מסמכים ארכיוניים מגוונים הנוגעים להתנהלות המוסד. מקור מרכזי הוא הפרוטוקולים של ועדת החקירה שנשלחה למוסד ב־1944 (שלא הובאו לידיעת הציבור), המשרטטים את תמונת המצב במקום מנקודת מבטם של רוב העובדים בו. כן מובאות במאמר מעט ידיעות עיתונאיות שמתבססות על עדויות אנשי המקום המצויות בידינו. חשפנו מעט מהידיעות בעיתונות כדי לשפוך אור על חשיפת המוסד בשיח הציבורי.

ניתוח המקורות הראשוניים נעשה בשילוב שני תחומים: ההיסטורי והחינוכי. במישור ההיסטורי המאמר מתחקה אחר תולדות מוסד ייחודי ביישוב, ובוחר אותו על רקע התפיסה הלאומית שהשפיעה רבות על חייהם של הילדים העוזבים; במישור החינוכי נבחנת התנהלות המוסד מבפנים, לאור הגישות החינוכיות והטיפוליות שאפיינו אותו.

ילדים עוזבים: הגדרה

שמו הרשמי של המוסד מציין כי הוא נועד לקליטת ילדים עוזבים. אולם הגדרת 'ילדים עוזבים' בתקופה הנדונה הייתה מעורפלת וכרכה בתוכה תחומים רבים, משוטטות והזנחה עד לעבריינות. למעשה בני התקופה לא הבחינו בין נוער עוזב לנוער עברייני,² והתייחסו לצעירים עבריינים וילידים שעבדו לשם פרנסת משפחתם במקום לשהות בבתי ספר כמקשה אחת.³ הכינויים שכונו היו רבים. לצד הכינוי הרווח 'ילדים עוזבים',⁴ הם כונו גם 'ילדי רחוב',⁵ 'פושעים', 'עבריינים', 'ילדי הפקר',⁶ 'ילדים קשי חינוך',⁷ או 'כבדי חינוך',⁸

2 ראו למשל, תמי רוז, **ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל אביב המנדטורית**, תל אביב 2009 (להלן: רוז, **ילדי ההפקר**), עמ' 219-227.

3 עבודת ילדים הותרה בתקופת המנדט אך הוטלו עליהם מגבלות: בשנת 1927 נאסרה העסקת ילדים מתחת לגיל 12, ובשנת 1945 נאסרה העסקתם מתחת לגיל 14. האיסור לא כלל את כל העבודות, וילדים הועסקו בסבלות, ברוכלות, בעבודות משק בית וכדומה. דורון אברהם, 'תחיקת עבודה וביטוח סוציאלי: מדיניותה של ממשלת המנדט', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), **כלכלה וחברה בימי המנדט**, באר שבע 2003, עמ' 525-541; Assaf Likhovski, *Law and Identity in Mandate Palestine*, North Carolina 2006, pp. 98-101

4 רוז, **ילדי ההפקר**, עמ' 53.

5 'גלגל אל' פנקס, 10.7.1935, **ארכיון עיריית תל אביב** (להלן: **אעת"א**), 4-2130-א.

6 רוז, **ילדי ההפקר**, עמ' 186.

7 'כפר עבודה לנערים' [דברים שנאמרו בחנוכת הבית?], 25.9.1940, **אצ"מ**, J1/2313.

8 למשל, 'תחנה מיעצת לילדים כבדי חינוך', מאת ד"ר קלרה פרלברגר, 16.12.1934, **אעת"א**, 4-1768.

'ילדים מושחתים',⁹ 'מוזנחים',¹⁰ 'נחשלים',¹¹ וברומה להיום – 'נוער בסכנה'.¹² הכינויים משקפים את תחושות החברה בהקשר לנערים אלה, הנעות בין חשש מפגיעה בחברה מצד הנערים ובין דאגה לנערים עצמם.

תפיסת השלטון המנדטורי לא הקלה על הגדרת הילדים העזובים. על פי החוק האנגלי לא היה הברל בין ילדים עבריינים לילדים עזובים, וילד עזוב נתפס כעבריין פוטנציאלי; לפיכך הטיפול בהם היה אמור להיות זהה.¹³

עם הילדים העזובים נמנו הילדים שנשרו מבית הספר או מעולם לא ביקרו בו; ילדים שנשלחו בגיל צעיר בידי הוריהם 'לרחוב' כדי לסייע בפרנסת המשפחה; ילדים שעזבו את משפחתם והתקיימו ככל יכולתם ברחובות; וילדים שהתדרדרו לעבריינות. על כל אלה נוספו גם ילדים שהוגדרו 'עזובים' רק מכיוון שהתנהגותם לא הלמה את ציפיות החברה או מפני שסבלו מהזנחה בביתם.

במאמר זה נגדיר את הילדים לחלופין כ'ילדים עזובים', 'ילדי רחוב' ו'ילדי שוליים', הכינויים השונים שרווחו בתקופה הנדונה ומופיעים במחקרים בנושא.¹⁴ כל ההגדרות הללו מתייחסות לילדים ולנערים שלא השתייכו למסגרת חינוכית ממוסדת וליילדי המוסד שנועד לילדים עזובים ועבריינים בפרט.

תופעת הילדים העזובים ביישוב: רקע היסטורי

התופעה של ילדים עזובים היא חלק בלתי נפרד מכל חברה אנושית, ומאפיינת במיוחד חברת מהגרים. לנוכח קשיי ההתאקלמות בארץ החדשה הסמכות ההורית דועכת והילדים מחפשים את זהותם ואת מקומם במרחב החדש, מה שמוכיל לעיתים לאובדן דרך ובלבול.¹⁵ אצל בני הנוער משבר ההגירה נוסף על קשיי גיבוש הזהות העצמית, מאפייני המרדנות וחבלי ההתבגרות האופייניים לקבוצת גיל זו.¹⁶

9 'כפר עבודה לנערים' [דברים שנאמרו בחנוכת הבית?], 25.9.1940, אצ"מ, J1/2313.

10 'כפר עבודה של כנסת ישראל', [אין ציון תאריך], שם, J1/6407/1.

11 רזי, *ילדי ההפקר*, עמ' 57.

12 דוד אידלסון, *נוער בסכנה*, מרחביה 1956 (להלן: אידלסון, 1956).

13 משנת 1933, על בסיס קביעת ועדה פרלמנטרית מ-1927. ראו, John Clarke, 'The Three Rs – Repression, Rescue and Rehabilitation: Ideologies of Control for Working Class Youth', in: John Muncie, Hughes Gordon and Eugene Mclaughlin (eds.), *Youth Justice: Critical Readings*, London 2002, pp. 123-137 (להלן: קלרק, דיכוי, הצלה ושיקום).

14 ילדי השוליים היו בני עדות שונות, ראו, רזי, *ילדי ההפקר*, עמ' 25.

15 זאב לרר, *פסיכולוגיה של הגירה: סקירת ספרות*, ירושלים 1993; דורית רוארס-טריאר ומרים רוזנטל, *מעבר בין-תרבותי והשפעותיו על הורות וחיברות ילדים*, בתוך: משה ליסק ואלעזר לשם (עורכים), *מרוסיה לישראל: זהות ותרבות במעבר*, תל אביב 2001, עמ' 149-174; Carola Suárez-Orozco and Marcelo Suárez-Orozco and Irina Todorova, *Learning a New Land: Immigrant Children in American Society*, Cambridge and London 2008.

16 מנחם אמיר ומנחם הורוביץ, *להיות מתבגר עולה: הקשר בין הגירה, פשיעה ועבריינות*, תל אביב

היישוב היה חברת מהגרים. ההגירה לארץ לוותה בקשיים כלכליים וחברתיים וטלטה את היחסים במשפחה.¹⁷ מצב כלכלי קשה היה הגורם המרכזי לעזובת הילדים שנשלחו לעבוד.¹⁸ הפגיעה בסמכות ההורים שנאלצו לעבוד שעות ממושכות חברה להווי העיר הגדולה והשווקת, שזימנה לילדים מרחבים חופשיים ממבוגרים, וכן אפשרויות והתנסויות.¹⁹ תל אביב הייתה מוקד לריכוז ילדים עזובים, חלקם תושבי ערים אחרות שנהרו אליה בהאמינם שבה יוכלו לשפר את מצבם.²⁰

תופעת הילדים העזובים ששוטטו ברחובות ללא מסגרת ופיקוח נתפסה כאיום על היישוב וכבעיה לאומית מהמעלה הראשונה. בכסיס האיום עמדה הנגדה בינה ובין השאיפה ליצירת חברה חדשה, חלוצית, אידיאליסטית לאומית בעלת מאפיינים סוציאליסטיים. תופעת הילדים העזובים ערערה את התדמית הלאומית והשוויונית של היישוב. יתרה מזאת, הילדים העזובים הציגו אלטרנטיבת חיים אחרת – בטלנית, משתמטת ונהנתנית כביכול, ואף עבריינית, והחשש היה שיסחפו אחריהם ילדים 'נורמטיביים' וידרדרו אותם לעזובה ועבריינות. נערות שהירדררו לזנות הוצגו כצעירות רחוקות מהרעיון הלאומי, נוטות לסטות מן הדרך כדי לחיות 'חיים נוחים וקלים',²¹ ואף מפתות גברים 'נורמטיביים'. התופעה נתפסה כמאיימת לא רק על תדמית היישוב כי אם גם בפועל.

בחברות המצויות בהליכי גיבוש שואף המרכז החברתי המצוי במוקדי ההשפעה וקבלת ההחלטות להתבדל מ'השוליים החברתיים' ולהעמיד גבול ברור ביניהם, כחלק משימור מעמדו ומגיבוש הזהות הקולקטיבית.²² ביישוב הייתה ההבחנה בין מרכז לשוליים חיונית במיוחד. הילדים העזובים היו סרח עודף של המרכז החברתי, הנגדה מוחשית לדגם 'היהודי החדש' המגויס למשימות הלאומיות. העיסוק בתופעה נועד לא רק להיטיב את מצב הילדים כי אם גם לתחום את הגבולות בין המרכז לשוליים ולבודד את שולי החברה.²³

2003.

- 17 רבקה בר־יוסף וייס, 'דה־סוציאליזציה ורה־סוציאליזציה: תהליך ההסתגלות של עולים', בתוך: אביעד בר חיים ואחרים (עורכים), **משפחה קליטה עבודה: הבטים סוציולוגיים על החברה הישראלית**, ירושלים 1990, עמ' 133–152; וזהית שנקולבסקי, **חזון ומציאות בתהליך בניין האומה: ילדות וילדי עיר בשנות הבית הלאומי (1918–1948)**, עבודת דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ט (להלן: שנקולבסקי, חזון ומציאות).
- 18 רזי, **ילדי ההפקר**, עמ' 68–79.
- 19 Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society since 1500*, London 1995, pp. 145–150 (להלן: קאנינגהם, ילדים וילדות).
- 20 רזי, **ילדי ההפקר**, עמ' 47–51.
- 21 שם, עמ' 267, 304–305.
- 22 על מרכז, שוליים ויחסיהם, ראו, ישראל כ"ץ, זאב דגני ותמר גרוס (עורכים), **אי כאן: שפה, זהות מקום**, תל אביב 2008; דבורה ברנשטיין, 'מה שרואים משם לא רואים מכאן: היבטים ותוכנות בהיסטוריוגרפיה הישראלית', **סוציולוגיה ישראלית**, ב, 1 (1999) עמ' 23–50; פנינה מוצפי־האלר, **בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית**, ירושלים תשע"ב.
- 23 דבורה ברנשטיין, **נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית**, ירושלים תשס"ח, עמ' 13,

ככל שעוררו הילדים העזובים את רחמי החברה הסובבת, הם עוררו תחושות נוספות של דחייה, רתיעה ואף פחד. התופעה בכללותה איימה על עיצוב הזהות הקולקטיבית של היישוב. אין תימה אפוא שהטיפול המרכזי בעזובה התמקד בהרחקת הילדים מהמרחב הציבורי, בין השאר למוסדות שיועדו לכך.

תיאוריות ושיטות בטיפול בעזובה

שיטות ותיאוריות שונות על הטיפול המתאים בילדים עזובים התפתחו בתקופה הנדונה. אך הגישה התומכת בהשארת הילד בסביבתו הטבעית ושיפור תנאיו במסגרת זו כמעט לא מצאה הדים ביישוב. מי שאחז בדרך זו בשיטתיות היה הרופא והפסיכואנליטיקאי ד"ר מונטגיו דוד אידר,²⁴ שיישם אותה במוסד שהקים, 'ועד היתומים' (פעל בירושלים בין השנים 1918-1928). אידר קבע שגם אם יש למצוא לילד מסגרת חלופית, תהיה זו רק משפחה אומנת שתמצא תחת פיקוח מתמיד של עובדת סוציאלית, ובה יסודרו שני ילדים לכל היותר. אידר האמין כי קבוצות גדולות של ילדים עזובים במוסד מעוררות יחס מדכא ואף אכזרי מצד המנהל והמדריכים, שרק מנהל מעולה יוכל להימנע ממנה.²⁵ אף שגם אחרים ביישוב טענו בזכות הטיפול במסגרת הסביבה הטבעית של הילד, ההעדפה הברורה של הממסד הייתה להרחיקו ממשפחתו וסידורו במוסד.²⁶

ביישוב הייתה מקובלת שיטת ה'תרפיה הסוציאלית' (Soziale Therapie) שצמחה בגרמניה בראשית המאה העשרים. שיטה זו שמה דגש על אבחנה מדויקת ותיוג של הנזקקים לסיוע, ודרשה תנאים מיטביים להתפתחות הילדים. כשהבחנה הייתה שהסביבה הטבעית אינה מתאימה לילד, חייב הטיפול את הוצאת הילד מסביבתו הטבעית והעברתו למשפחה אומנת או למוסד, לעיתים ללא הסכמת ההורים.²⁷ הדרך המקובלת לטיפול בילדים עזובים באנגליה בתקופת הנידונה הייתה השמתם במוסדות לתיקון.²⁸ אין תימה אפוא שגישה זו רווחה גם ביישוב שהיה תחת שליטה בריטית.

54-59.

24 ד"ר מונטגיו דוד אידר (1866-1936) היה פסיכואנליטיקאי יהודי בריטי. הכשרתו הייתה בעיקרה רפואית ובהמשך השתלם כפסיכואנליטיקאי; היה חבר בוועד הצירים ובהנהלה הציונית.

25 מונטגיו דוד אידר, 'פיקוח יתומים', נ' טורבוך (עורך), החינוך, יפו תרע"ד, עמ' 105-109.

26 אניטה וינר, מחוץ למשפחה: השמת ילדים בארץ ישראל בתקופת המנדט, תל אביב 1984 (להלן: וינר, מחוץ למשפחה), עמ' 62-64.

27 Donzelot Jacques, *The Policing of Families*, London 1979, pp. 9-47; וינר, מחוץ למשפחה, עמ' 44-48. עוד על התפיסה העיקרית של טובת הילד בתרפיה הסוציאלית, ראו, Ayana Halpern, 'Between Universal and National "Social Therapy?" Professional Interventions by Jewish Social Workers in British Mandatory Palestine', *European Journal of Social Work*, 22, 6 (2019), pp. 1085-1097

28 Caroline Bell, 'Regulating Child-Care: From the Children Act 1948 to the Present Day', *Child and Family Social Work*, 3, 3 (1998), p. 163; Margaret May, 'Innocence and Experience: The Evolution of the Concept of Juvenile Delinquency in the Mid-Nineteenth Century', in: John

סידי ורונסקי,²⁹ ראש המרכז לסידור ילדים של הוועד הלאומי, שלמדה במכון להכשרת העובדות הסוציאליות שהוקם בברלין ב־1908, דבקה בגישת התרפיה הסוציאלית ביישוב. זו הייתה הגישה המקובלת בקרב העובדות הסוציאליות ביישוב.³⁰ הרחקת הילדים העוזבים מסביבתם הטבעית וממשפחותיהם המזניחות תרמה לדעתן לרווחת הילד. בד בבד עלתה גישה זו בקנה אחד עם תפיסת 'טובת הלאום'.³¹

הרחקת ילדים מבתיהם הלמה את השאיפה להרחיקם מן העיר ומהשפעתה המזיקה, ולהביאם אל הכפר שהוצג כאידיאל, בעולם וביישוב כאחד.³² ביישוב השתלבו הרעיונות החינוכיים והמוסריים על ההשפעה החיובית של הכפר על נפש הילד עם הרעיונות הציוניים והחלוציים, שראו בשיבה אל ההווי הכפרי ואל עבודת האדמה שלב חשוב בתחיית העם בארצו ובהגשמת המהפכה הציונית. תפיסות אלה היו בבסיס הקמת כפר העבודה.

'צורך חיוני לישוב': הקמת כפר העבודה לנערים

כפר העבודה לנערים הוקם בשנת 1939, והחליף את 'המעון לנערים עובדים (עבריינים)' של עיריית תל אביב, שהקים דוד אידלסון בשנת 1934.³³ אכן, היוזמה הראשונה להקמת כפר

Muncie, Hughes Gordon and Eugene McLaughlin (eds), *Youth Justice: Critical Readings*, London 2002, pp. 68-79 (להלן: מיי, תום והתנסות).

29 סידי ורונסקי (1882-1947), ממייסדי המוסד לילדים 'אהבה' בברלין ב־1916, לימדה בבית ספר להכשרת עובדות סוציאליות בברלין. בשנת 1933 עלתה לארץ וניהלה את המחלקה לטיפול בילד ובנוער של הוועד הלאומי. בשנת 1934 פתחה בית ספר להכשרת עובדות סוציאליות בארץ וניהלה אותו. את ענייני כפר העבודה חלקה עם ד"ר ג' לובינסקי, שקיבל את התפקיד אחריה. היא הייתה אחראית לעבודה הפדגוגית בכפר העבודה, ועל סידור הילדים בו.

30 על גישתה של ורונסקי ראו, Sidi Wronsky, *Soziale Therapie*, Berlin 1924. עוד על העבודה הסוציאלית בתקופת היישוב ראו, טובה גולן, **עבודה סוציאלית ביישוב (1931-1936): מוולונטריזם לפרופסיונאליזם ומהגשת תמיכה ל'בינוי אומה'**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ב (להלן: גולן, עבודה סוציאלית ביישוב); עיינה הלפרן, 'עובדות סוציאליות ביישוב העברי בתקופת המנדט: חשיפת מקומן של נשים ומסורות נשכחות בתולדות המקצוע', בתוך: ג'וני גל ורוני הולר (עורכים), **לא צדקה אלא צדק: פרקים בהתפתחות העבודה הסוציאלית בישראל**, שדה בוקר 2019 (להלן: הלפרן, עובדות סוציאליות ביישוב), עמ' 61-102; ג'וני גל וסטפן קונגטר, 'ברלין בירושלים: בית הספר הראשון לעבודה סוציאלית בפלשתינה-א"י', בתוך: שם, עמ' 103-123.

31 לאה שמגר-הנדלמן, 'סוציולוגיה של המשפחה בקהילה אקדמית קטנה: חקר המשפחה בישראל', **מגמות**, לז, 1-2 (1995), עמ' 136-166.

32 רזי, **ילדי ההפקר**, עמ' 208-209; קאנינגהם, **ילדים וילדות**; קלרק, **דיכוי, הצלה ושיקום**; מיי, **תום והתנסות**.

33 דוד אידלסון (1891-1954) עלה לארץ מאוקראינה בשנת 1906, למד בבית המדרש למורים של חברת 'עזרה' בירושלים, ופדגוגיה ופסיכולוגיה בציריך ובברלין. הקים יחד עם יהודה רון-פולני את בית הספר וגן הילדים העמלני הראשון בארץ. בהמשך ייסד את חברת הילדים הראשונה בבית אלפא וניהל את המוסד. החל משנת 1933 השתלם בפקולטה הפסיכולוגית לילדים קשי חינוך ועוזבים בברלין, ומאז התמקד בהם בעבודתו. כפר העבודה לנערים היה המוסד הראשון של היישוב לטיפול בילדים עוזבים ועבריינים. המוסד התבסס על חינוך לחיי עבודה, הענקת השכלה בסיסית וטיפול אינדיבידואלי,

העבודה לנערים הגיעה מעיריית תל אביב. כבר בראשית שנת 1936 פנה אליעזר פרלסון (פרי), ראש מחלקת הבריאות והמחלקה הסוציאלית של עיריית תל אביב, אל הנרייטה סאלד שהייתה אז ראש המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, בהצעה להפוך את המעון לנערים עזובים שבבעלות עיריית תל אביב ל'ארצי', כי ילדים מהסוג הנ"ל (עזובים וכו') ישנם כיום בכל הערים.³⁴

ההצעה נפלה על אוזניים קשובות, שכן הנרייטה סאלד הייתה מוטרדת זמן רב מבעיית הילדים העזובים וחיפשה לה פתרון.³⁵ היא אומנם הסתייגה עקרונית מהקמת מוסדות פנימייתיים לילדים, ודגלה בשמירה על קשר בין הילד למשפחתו ככל האפשר, אולם עם הזמן הושפעה מהעובדות הסוציאליות שעמך עבדה ושוכנעה כי המוסדות חיוניים לילדים שיש הכרח להוציאם ממשפחותיהם.³⁶

סאלד ראתה במוסד ארצי לנערים עזובים 'צורך חיוני לישוב, ביחוד בימי משבר אלה, שסכנת העזיבה, התקופת את ילדיהם של חוגים רחבים, היא חריפה ביותר',³⁷ כפי שכתבה בשנת 1938, שהתאפיינה במשבר ביטחוני וכלכלי חמור ביישוב. ילדים עזובים רבים התגוללו ברחובות ללא טיפול או השגחה. המוסדות התל אביביים היו מעטים, מקומיים וקטנים, ולא התיימרו לספק מענה לכולם. ההתארגנות להקמת המוסד לוותה אפוא בתחושת דחיפות.³⁸ לכך נלווה גם העיקרון החינוכי והחלוצי כאחד של העדפת הסביבה הכפרית על פני זו העירונית.³⁹ ההתיישבות החקלאית הייתה חוד החנית של העשייה הציונית. חינוך כפרי-יצרני המבוסס על חקלאות, נתפס תיקון למקצועות היהודים בגולה, והיה הגישה הדומיננטית בדרך חינוך הילדים בארץ.⁴⁰

העדפת הכפר לקליטת ילדים עזובים בתקופת היישוב בלטה בגופים שעסקו בהוצאת הילדים ממשפחותיהם ובסידורם במסגרות חלופיות (בעיקר 'המרכז לסידור ילדים' של הוועד הלאומי, שריכז את הוצאת הילדים מביתם והשמתם במסגרות חלופיות).⁴¹ הללו נטו

בהתבסס על עקרון השימוש בפסיכואנליזה לשיקום עבריינים צעירים בהשפעת השימוש בעקרונות אלה בגרמניה וברוסיה הסובייטית.

34 אל פרלסון אל הנרייטה סולד, 17.2.1936, אעת"א, 2133-4. הסוגריים במקור.

35 הנרייטה סולד אל פרלסון, 25.2.1936, שם, 2133-4. על סאלד ראו, דבורה הכהן, מנהיגה ללא גבולות: הנרייטה סאלד – ביוגרפיה, תל אביב תשע"ט.

36 יונר, מחוץ למשפחה, 137-135. הנרייטה סאלד אל אריך ניי, 24.10.1938, אצ"מ, J1/6407/2; הנרייטה סאלד אל ח' ינסקי מנהל ה' מ' הדסה, 1.11.1938, שם, J1/6407/2.

37 הנרייטה סאלד אל הנהלת מפעל כופר הישוב, 5.8.1938, שם, J1/6407/2.

38 ראו למשל, ח' ל', המחלקה לעבודה סוציאלית אל מר פרוינדרליך, מהנדס, 9.9.1938, שם, J1/6407/2. מרגלית שילה, 'ההכרעה הציונית להעדפת ההתיישבות הכפרית', בתוך: זאב ספראי ואחרים (עורכים),

חקרי ארץ: עיונים בתולדות ארץ ישראל, רמת גן 1997, עמ' 355-364.

40 יארד זלטנרייך, האנשים מכאן: מחנכים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב 1882-1939, ירושלים 2014.

41 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 201; יונר, מחוץ למשפחה, עמ' 77-83.

לשלוח ילדים למשפחות אומנות שהתגוררו בכפר, פחות למשפחות עירוניות.⁴² במקרים שבהם נשלחו הילדים למשפחות אומנות בעיר, הודגשה ההשפעה השלילית של המיקום הזה על התפתחותם.⁴³ רבים מהילדים נשלחו לקיבוצים גם בשל ההשפעה החינוכית של שהות בחברה עובדת ושוויונית שבה עתידים היו הילדים העוזבים לספוג ערכים חלוציים, לקבל יחס זהה ליתר הילדים, וגם בשל הנוחות שבהסדרים המוסדיים המצויים ממילא לילדים בקיבוץ, הכוללים חדר אוכל ובית ילדים.⁴⁴

היוזמה להקמת כפר עבודה לנערים באזור כפרי נבעה כאמור גם מרצון להרחיק את הילדים העוזבים מהערים והשפעותיהן המזיקות. בתל אביב הייתה אי נחת רבה מכך שהמוסדות העירוניים לילדים עוזבים ממוקמים בתוכה.⁴⁵ רק מחוץ לגבולות העיר, סברו אנשי חינוך ורווחה בתל אביב, תימצא למוסד 'אווירה מתאימה לחנוך חניכיו',⁴⁶ שכן הרחק מפיתויי העיר, מהגירויים הבלתי פוסקים שבה, באווירה של שקט נפשי וסביבה בריאה, אפשר יהיה לשקם את נפש הנער.⁴⁷ קרוב לוודאי שהם האמינו שהקרבה לארמה והעיסוק בחקלאות, שנתפסה כעבודה טהורה המשפיעה לטובה על כל העוסקים בה, יצרו את המהפך המתבקש בקרב הילדים העוזבים. אך ייתכן שגישה זו נבעה מהתפיסה שנוער עזוב מתקשה בלימודים עיוניים ויש להקנות לו מיומנויות עבודה ומלאכה. יתרה מזאת, ייתכן שהמחשבה שזוהו הייעוד המתאים להם עלתה בקנה אחד עם הרצון לכוון את הילדים העוזבים לעבודות כפיים, כחוטבי העצים ושואבי המים של היישוב.⁴⁸

המקום שנבחר להקמת כפר העבודה היה עמק יזרעאל, בתחנה נטושה לניסיונות חקלאיים בגבת (סניף של תחנת הניסיונות ברחובות), שהייתה בבעלות הוועד הלאומי. הכפר מוקם בין כמה יישובים ונחשב נקודת יישוב בשם 'כפר עבודה', ולעיתים כונה גבת (אף שלא היה במתחם הקיבוץ), לעיתים נהלל ולעיתים גם רמת דוד. מבחינה מקצועית, משק המוסד היה אמור להיות מנוהל בשיתוף פעולה עם תחנת הניסיונות ברחובות,⁴⁹ אך לא היו לכך השלכות על המוסד מבחינות חינוכיות ומהותיות.

הדוויג גלנר, מנהלת המחלקה לטיפול בילד של עיריית תל אביב, ודוד אידלסון, מנהל האגף לנוער של עיריית תל אביב, ביקרו במקום בשנת 1936 וסברו שהוא מתאים למוסד

42 שם, עמ' 43.

43 שם, עמ' 110.

44 דבורה הכהן, ילדי הזמן: עליית הנוער 1933-1948, ירושלים תשע"ב (להלן: הכהן, ילדי הזמן).

45 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 208.

46 אל פרלסון אל הנריטה סולד, 17.2.1936, אעת"א, 2133-א-4.

47 וינר, מחוץ למשפחה, עמ' 43.

48 שנקולבסקי, חזון ומציאות, עמ' 285.

49 'הסכם' בין הסוכנות היהודית ובין הנהלת הוועד הלאומי, ללא ציון תאריך, שנת 1938, אצ"מ, S/15/41200; 'עבודות ההכנה להקמת המוסד הכפרי בגבת', ירושלים, 26.4.1937, אעת"א, 2133-א-4. במהלך אותה השנה פורסמה תוכנית להקמת המוסד במקום זה, בניהול הוועד הלאומי: 'כפר עבודה לנערים עוזבים', דבר, 14.10.1937.

איור 1: כפר העבודה בגבת, באדיבות יוסף שלחין

חינוכי כיוון שהוא מצד אחד מרוחק מהעיר ומהשפעותיה המזיקות, 'והחניכים לא יסבלו מכל השפעות זרות מלבד ההשפעה החינוכית האחידה של המוסד',⁵⁰ ומצד שני מוקף בקיבוצים ומושבים, באווירה ה'שרויה כולה באתמוספירה (וכך במקור) של עבודה שבעמק'.⁵¹ כמו כן סברו כי לסביבה השפעות חיוביות מבחינה בריאותית: 'מזג האויר והמצב הבריאותי שם טוב מאוד'.⁵² עם זאת צוין כי 'הקשר עם חיפה הוא נוח',⁵³ כלומר בעת הצורך יש עיר קרובה; מה גם שתדמיתה של חיפה הייתה 'פועלית' ('חיפה האדומה'), ולפיכך תאמה במידה מסוימת את האידיאל הכפרי והחלוצי שאליו כוונו הילדים.⁵⁴

עם הקמת כפר העבודה הועברו אליו בין ארבעים לחמישים נערי המעון לנערים עובדים של עיריית תל אביב,⁵⁵ בליווי האישי של אידלסון, יחד עם מדריכי המעון לנערים עובדים, שחלקם הצטרפו למקום החדש.⁵⁶ בסוף השנה הראשונה להיווסדו שהו במוסד כ-75 ילדים,⁵⁷ ובשנתיים הבאות שהו בו קרוב לשבעים ילדים בטווח הגילאים שבין עשר ל-17,⁵⁸ כאשר הציפייה הייתה שהמוסד יגיע למכסה של 85 ילדים.⁵⁹ אך מרגע הקמת המוסד נתגלעו בעיות

50 'דו"ח שני על עבודות ההכנה להקמת מוסד חנוך כפרי לילדים עזובים וקשי חנוך', ירושלים (הוועד הלאומי כנראה), 5.4.1937, אעת"א, 4-2133.

51 שם. אטמוספירה זו צוינה במקרים רבים בהקשר למקומו הראשון של כפר העבודה, כמו למשל, 'כפר העבודה לנערים בגבת (שנה לקיומו)', דבר, 22.1.1940.

52 הביקור בגבת, 6.10.1936, אעת"א, 4-2130.

53 'דו"ח שני על עבודות ההכנה להקמת מוסד חנוך כפרי לילדים עזובים וקשי חנוך', ירושלים (הוועד הלאומי כנראה), 5.4.1937, שם, 4-2133.

54 דוד רה פריס, אידיאליזם וביורוקרטיה: שורשיה של חיפה האדומה, תל אביב 1999.

55 'כפר עבודה לנערים', אצ"מ, J1/2313; אידלסון אל גלנר, 12.1.1939, אעת"א, 4-2130-4; שיחה עם ד"ר ל', בתוך: פרוטוקול שיחות הוועדה, עמ' 28-33, אצ"מ, J1/3813.

56 'פתיחת כפר העבודה לנערים בגבת, תחנת הנסיונות לשעבר', דבר, 12.1.1939.

57 'תזכורת על כפר העבודה לנערים בגבת', אצ"מ, J1/4632, 27.10.1942.

58 'כפר עבודה לנערים', שם, J1/2313, 25.9.1940.

59 'ד"ר ל' אל חברי הוועד המנהל, 12.11.1941, שם, J1/60041.

כלכליות שמנעו התפתחות והתנהלות תקינה: העיריות השונות, שחויבו בתשלום על כל נער שנשלח מתחומן לכפר העבודה, נמנעו מלשלוח את הילדים, וכך המוסד הגדול נותר סמוך על שולחנה של עיריית תל אביב. גם התקווה לסיוע מאת הממשל הבריטי נגוזה.⁶⁰ לחוסר היציבות הכלכלית היו השלכות קשות על המצב בכפר העבודה ועל גורלם של הילדים שנשלחו אליו.

כפר העבודה לא נותר במקומו זמן רב: במאי 1941 נאלץ לפנות את המקום לטובת הקמת שדה תעופה של הצבא הבריטי.⁶¹ בתקופת המעבר, שארכה כשנה, התפצל המוסד: כחמישים ילדים צעירים, בני 11 או 12 שנה,⁶² שהו במחנה עבודה בחררה, וקבוצה של כ-16 נערים בוגרים יותר שהתה בקיבוץ גבעת חיים.⁶³ תקופת מעבר זו לוותה בתנאים קשים ובחוסר יציבות.⁶⁴ במארס 1943 הועבר כפר העבודה כולו למקום קבע חדש, בגוש תל מונר, ליד מושב כפר הס.⁶⁵ הבנייה התבססה על כספי הפיצויים שהעניקו למוסד הבריטים בעקבות הכורח לפנות את מקומו,⁶⁶ וכללה מבני קבע מסודרים.⁶⁷ סביב שנת 1950 הוחלף שם המוסד ל'חברת נעורים',⁶⁸ והחל בשנת 1972 הוא שינה את ייעודו לטיפול במבוגרים בעלי מוגבלות שכלית. המוסד ממשיך להתקיים עד היום מבנים בתל מונר, תחת אותו השם ('חברת נעורים').

התנהלות המוסד

כמה גישות לטיפול בילדים במוסד סגור רווחו בתקופה הנדונה. הגישה הראשונה הייתה הגישה האינדיווידואלית שהתבססה על האסכולה הפסיכואנליטית של פרויד. לפי גישה זו הדרך לחנך ילד ולהוציאו ממעגל העזובה והפשע היא בטיפול של 'אחד על אחד', בהתבסס על בניית קשר של אמון.⁶⁹ הנושא העיקרי של גישה זו ביישוב היה אידלסון, שניהל את

60 א"ל פרלסון, 'על מפעל חשוב', דבר, 7.4.1939. המוסד נותר תלוי כלכלית בגחמות הרשויות המקומיות לאורך כל התקופה. י' פרויד, 'כפר עבודה', שם, 18.4.1947.

61 שיחה עם ד"ר ל', 13.7.1944, בתוך פרוטוקול שיחות הועדה, עמ' 28-33, אצ"מ, J1/3813.

62 ישיבת ועדת החנוך של כפר עבודה, 13.8.1942, שם, J1/4632.

63 ישיבת ועדת החנוך של כפר עבודה, ירושלים, 15.5.1942, שם, J1/4632.

64 ישיבת ועדת החנוך שע"י כפר עבודה לנערים, חיפה 6.12.1942, שם, J1/4632.

65 פרוטוקול שיחת ועדת החקירה עם ל', 12.7.1944, שם, J1/3813.

66 סיור במוסדות לשיקום נוער מופרע, "הארץ", 15.1.1956.

67 סידי ורונסקי, 'דו"ח מביקורי בכפר העבודה לנערים', 24.6.1943, אצ"מ, J1/4632.

68 'במוסדות לנערים עזובים', הצפה, 30.5.1950.

69 וינר, מחוז למשפחה, עמ' 65-66.

איור 2: מבני הקבע בתל מונד, כפר העבודה, 1944.

המוסדות שהקים בתל אביב בהשפעת אוגוסט איכהורן, שיישם גישה זו בגרמניה.⁷⁰ אך רק מעט מוסדות בארץ התנהלו בשיטה זו.⁷¹

הגישה השנייה והרווחת ביישוב דגלה בחינוך קבוצתי ברוח העבודה: עבודה פיזית, יצרנית, עדיף חקלאית. על היישוב השפיעה גישתו של יוהאן היינריך פסטלוצי (Johann Heinrich Pestalozzi) (1746-1827), מחנך והוגה שוויצרי, ממייסדי הפדגוגיה המודרנית, שהקים מוסדות וניהלם על פי גישתו הפדגוגית.⁷² פסטלוצי האדיר את חשיבות העמל ועבודת הכפיים, ושילב זאת עם האדרת החינוך הקבוצתי והפעילות החברתית בקבוצה כגורמים חינוכיים המשפיעים על עיצוב אישיותו של הילד. כן הושפעו ביישוב מזיגפריד ברנפלד (1892-1953) מווינה שדגל בחינוך חקלאי-סוציאליסטי המבוסס על עבודת אדמה ושיתופיות כמצע האידיאלי להתפתחות העשייה הציונית בארץ ישראל, וראה את מטרת החינוך כמכוון למען טובת הלאום כולו.⁷³ השפעה הייתה גם לגישת גוסטב וינקן (1875-1964) מגרמניה שהקצין את אידיאל החינוך הקולקטיבי והתנגד באופן נחרץ למוסד המשפחה. הוא התנגד נחרצות לטיפול האינדיווידואלי בטענה שהוא מוביל לרחמים עצמיים, וסבר כי החברה צריכה לחנך את הפרט, ובעיות אישיות צריכות להיות מועלות לפני הקבוצה שתגדיר את המצופה מהילד ותכוונו לנורמות המקובלות.⁷⁴ לגישות אלה הייתה השפעה

70 בשנת 1925 כתב ספר ובו פרש את משנתו הטיפולית. ראו, August Aichhorn, *Verwahrloste*, 1925
 71 לעברית, ראו, אוגוסט איכהורן, *נוער עזוב*, ירושלים תשי"ג (להלן: איכהורן, נוער עזוב).
 72 למשל, מוסד 'אהבה' של ביאטה ברגר, שעלה עימה ב-1935 מברלין לארץ. וינר, *מחוץ למשפחה*, עמ' 65.
 73 מפאת קוצר היריעה לא נעסוק בסיבות לכך, אך אפשר למצוא הסבר מסוים בהמשך המאמר.
 74 עור על פסטלוצי ושיטתו ראו למשל, משה אביגל, *חינוך ועבודה*, תל אביב תשי"ז, עמ' 152-162.
 75 Bernfeld Siegfried, 1919, *Das Jüdische Volk und Seine Jugend*, Berlin & Wien & Leipzig
 76 וינר, *מחוץ למשפחה*, עמ' 67-71. כפר הנוער בן שמן התנהל על פי גישה זו, וניתן בו מקום רב לחיי העבודה החקלאית ולחיי חברה ענפים. מנהלו ד"ר זיגפריד להמן (1892-1958) עלה לארץ ב-1926. המוסד שימש גם לקליטה של בני שכונות מצוקה, והתקיימה בו מסגרת מיוחדת לנוער עזוב "קבוצת

גדולה גם בתחום הטיפול בילדים העזובים. התפיסה הייתה שמצבם המוסרי של הילדים העזובים ישתפר אם יורחקו מהעיר אל הכפר, יעסקו בחקלאות ויחונכו כקבוצה קולקטיבית. זו הייתה הגישה שבבסיס התנהלותו בפועל של כפר העבודה. עם זאת, תוכנית המוסד (כפי שעוצבה 'על הנייר') שילבה את שתי הגישות, ואף העניקה יתרון לגישה האינדיווידואלית, כיוון שנכתבה על ידי אידלסון, שדגל בגישה זו כבסיס לעשייה חינוכית בכלל, בפרט עם נוער עזוב ועברייני.

תוכנית המוסד

פירוט תוכנית המוסד חשוב מאחר שהוא מצביע באופן אותנטי על התפיסה של 'מבט מלמעלה', וממחיש את הפער בין הרצוי למצוי במוסד. כפר העבודה נוסד בשיתוף פעולה בין הוועד הלאומי ובין עיריית תל אביב על בסיס תוכנית מפורטת שהגה אידלסון, מהמנוסים והמומחים בארץ בשטח זה. אידלסון בנה את תוכניתו בהשפעת מוסדות מקבילים באירופה, במיוחד גישה אוגוסט אייכהורן שהקים את מוסדותיו ברוח שיטת הטיפול הפסיכואנליטית.⁷⁵ התוכנית שמה דגש רב על העבודה האינדיווידואלית עם כל חניך בנפרד במוסד, ושמה במרכז את עולמו של הילד, את צרכיו האישיים ואת התפתחותו המיטבית. בתוכנית ניכרה גם השפעתה של תיאוריית הקבוצה החברתית כמעצבת אישיותו של הנער. שני היבטים אלה שולבו עם עבודת האדמה שנתפסה אף היא כגורם מרכזי בחינוך – עיקרון הקשור לגישה החינוך העמלני שהיה מרכזי במשנתו החינוכית של אידלסון.

אידלסון הציג את דמות המנהל הרצויה למוסד כאדם בעל השכלה פדגוגית רפואית רחבה, המכיר לעומק את שיטת החינוך הטיפולי, המבוסס על עקרונות הטיפול הנפשי. זאת בניגוד לגישה שרווחה לפיה מנהל בית הספר נתפס לרוב כממלא תפקיד אדמיניסטרטיבי.⁷⁶ כן סבר שהחינוך צריך להיעשות בשיתוף פעולה עם הילד ולא בכפייה.

ההכשרה המקצועית (עבודה, בלשון התוכנית) תהיה בראש סדרי העדיפויות של המוסד, ומשנית לה – ההשכלה העיונית. חיי חברה דורגו כסעיף השלישי.⁷⁷ אפשר להבין את העמדת העבודה בראש, לנוכח העובדה שהילדים נפלטו ממערכת החינוך הרגילה, חלקם היו לקויי למידה, והתפיסה הייתה שהכשרה מקצועית תהלום יותר את מצבם ויכולותיהם

עלומים" (או חבורת עלומים). עוד על גישתו של וינקן ראו בספרו, Gustav Wyneken, *Schule und Jugendkultur*, Jena 1914

איכהורן, **נוער עזוב**. 75

76 רעיה ברמה, **המסוגלות העצמית המקצועית של מנהל בית הספר: המושג ורכיביו**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית 2004, עמ' 45; רונית בוגלר (עורכת), **מנהיגות ויישומיה בחינוך**, תל אביב 2000. 'להעברת המעון לנערים עובדים מתל-אביב לגבת' (הערות לתקנון שיוגש לאשור הוועד הלאומי), ד' אידלסון, 4.3.1938, **אעת"א**, 2133-4.

77 חומר לתוכנית עבור כפר של נערים (מעובד ע"ד אידלסון), לאחר ישיבה, 10.12.1936, שם, 2133-א-

ואף תקנה להם אפשרויות עתידיות. מרכזיות העבודה הודגשה גם בשמו של המוסד: כפר העבודה לנערים.

אידלסון הרגיש כבר בשנת 1936 כי מטרת העבודה היא 'ללמד את הנערים מקצוע של עבודה או חלק של מקצוע ולהרגילם לעבודות שרות עצמי'.⁷⁸ כלומר, הכשרה מקצועית תקנה לנערים מיומנויות להתנהלות עצמית ואפשרות לפרנסה עתידית. בשנת 1938 חיזקה סאלד עמדה זו כשגרסה שהחינוך במוסד 'יהיה בנוי על עבודת האדמה ומלאכת היד',⁷⁹ דברים המצביעים על חשיבות העמלנות גם בעיניה. אידלסון הציע כבר אז דרך שתביא ללימוד העבודה מתוך רצון פנימי של הילד:

הדרך לחינוך ילדים מסוג זה לעבודה בכלל וללימוד מקצוע בפרט קשה ביותר, אולם על ידי סבלנות ובלי כפיה, ע"י התמדה ועל ידי הבנת הקשיים הנפשיים של הנערים הללו אפשר להשיג את המטרה הרצויה. דרך החינוך לעבודת שרות קשה עוד יותר, אולם אם להמנע מצווים ופקודות מגבוה ולהשתמש בלחץ חיי החברה שבכפר ובלחץ הבא מתוך הכרת חיי יום יום, אפשר לחייב למלא עבודות אלה מתוך רצון.⁸⁰

העבודה צריכה להיעשות מתוך חוויה וסיפוק, מתוך למידה ומתוך התקדמות אישית של התלמיד, ולא מתוך כפייה. היא צריכה לשמש ככלי לקידום התלמיד ולהתפתחותו. גם אם המקורות אינם מעידים שלכך התכוון אידלסון, העמדת העבודה במרכז תאמה גם את אידיאל העבודה בחיי היישוב, שהעלה אותה לדרגה כמעט מקודשת של 'דת העבודה'.⁸¹ נראה שבנקודה זו פגשה תפיסת האינדיווידואליזם את הקולקטיביזם הלאומי, כיוון שהעבודה נתפסה כלי מהותי בפיתוח אישיות בריאה בנער וגם כלי משמעותי בדרך לבניין האומה והארץ.

התוכנית העניקה חשיבות רבה גם להשכלה. הדבר התבטא בנפח שתפס בה היבט זה ובתכניו: הלימודים יהיו חובה גמורה, ויעניקו לילדים את היכולת להמשיך בלימודים במוסד להשכלה גבוהה, עם תום תקופת חינוכם בכפר העבודה,⁸² מה שמעיד על תפיסת הילדים כבעלי פוטנציאל גם בשטח זה. בהתייחסות הרצינית להשכלת הילדים באה לידי ביטוי חשיבות ההתפתחות האינדיווידואלית של הילד כפרט, ואפשרותו לבחור במסלול חיים עתידי על פי בחירתו.⁸³

עם זאת, מאחר שחלק מהילדים נפלטו ממערכת החינוך, הציעה התוכנית לחלקם לפי רמות, מידיעות בסיסיות בעברית, בחשבון ובידיעת הארץ, ועד לרמה הגבוהה שתאפשר

78 ש.ם.

79 הנריטה סאלד אל אריך ניי, 24.10.38, אצ"מ, J1/6407/2.

80 חומר לתכנית עבור כפר של נערים (מעובד ע"י ד' אידלסון), לאחר ישיבה, 10.12.1936, אעת"א, 4-2133.

81 גינה גלי (עורכת), הילדים הם של כולנו: שיחות על החינוך המשותף, ישראל 2005, עמ' 94-100.

82 חומר לתכנית עבור כפר של נערים (מעובד ע"י ד' אידלסון), לאחר ישיבה, 10.12.1936, אעת"א, 4-2133.

83 'סקירה על ההכנות לקראת הקמת מוסד כפריי-חינוכי בגבת', אצ"מ, J1/2313.

המשך לימודים לאחר יציאתם מהכפר.⁸⁴ נקבע במפורש שהמוסד 'צריך להיות לפי דוגמת כל בתי הספר לילדים נורמליים' מלבד 'מחלקה מיוחדת לילדים דבילים וילדים אשר עינם (כך במקור) די מפותחים'.⁸⁵ למרות מיקומו של המוסד בעמק יזרעאל ולמרות כינויו 'כפר עבודה', השאיפה לתת לו צביון של בית ספר רגיל ולהעניק לתלמידים החזקים את האופציה להמשיך בלימודיהם – מייחדת אותו ממוסדות אחרים שבהם לא שאפו לקדם את הילדים בהתאם לפוטנציאל הטמון בהם. נראה שמשנתו של אידלסון, שבמוקדה הילד וצרכיו, השפיעה מאוד בהקשר זה.

רבים מהילדים התקשו להסתגל למסגרות חברתיות, שהרי נפלטו מהן. לפיכך, על פי התוכנית של אידלסון ניתנה להיבט החברתי תשומת לב רבה. מלבד זאת חיי חברה תקינים היו חיוניים להתנהלות המוסד. כך נאמר במפורש בתוכנית:

החיים המשותפים בכפר, המטרה המשותפת לכל תושביה (כך במקור), השרות העצמי שיעשה על יסודות של חלוקה צודקת ושוויון גמור, הלמודים המשותפים, האכילה המשותפת, האינטרסים המשותפים שבחוגים, כל זה יהווה את המלט אשר יקשר כעבור זמן ידוע את הנערים בכפר לגוף חברתי אחד וכל אחד מאברי הגוף הזה יהיה מסוגל אחר כך לחיות חיי חברה נורמליים, גם מחוץ לכפר.⁸⁶

ההתנהלות המאוחדת הזאת תבטא, לפי התוכנית, גם בדרך ניהול הכפר: 'המוסד העליון המחוקק והקובע את סדרי החיים בכפר תהיה השיחה הכללית של תושבי הכפר: הנערים, המחנכים והמדריכים. מפני חשיבות שיחה זו היא תתנהל אך ע"י מנהל הכפר'.⁸⁷ הילדים עצמם ישותפו באופן מלא בדיונים ובהחלטות, שלא יונחתו עליהם מלמעלה. בדרך זו יחוו התלמידים חלק בלתי נפרד מהגוף החברתי בכפר העבודה, וכך כישוריהם החברתיים יתפתחו כחלק מהתפתחותם האישית.

התוכנית קראה גם להשקיע בפיתוח התחומים החברתיים, האומנותיים והתרבותיים. 'החוגים האלה יתנו תוכן נפשי, חיובי לנערים אשר נפשם נהרסה ונדלדלה והאנרגיה שזרמה עד עתה במסגרת של שלילה והרס, תמשיך לזרום במסגרת חיי חברה נורמליים'.⁸⁸ המסגרת של חוגי ההעשרה ומילויי שעות התרבות והפנאי של הילדים צריכים להיות מכוונים לעיצוב אופיים ולהרגילים להשתלבות במסגרת חברתית ותרבותית תקינה.

ההעצמה של הקבוצה החברתית כגורם מחנך בחיי הילד תאמה את התפיסה המקובלת באותם ימים בקרב אנשי חינוך רבים באירופה ובארץ,⁸⁹ אך הלמה גם את עקרון האינדיווידואליזם,

84 ש.ם.

85 ש.ם.

86 חומר לתכנית עבור כפר של נערים (מעובר ע"י ד' אידלסון), לאחר ישיבה, 10.12.1936, אעת"א, 4-2133.

87 ש.ם.

88 ש.ם.

89 ראו למשל, וינר, מחוץ למשפחה, עמ' 67-71.

שכן החברה כוונה להעצמת הפרט בצורה כזאת שגם אחרי החיים בכפר יוכל 'כל אחד מאברי הגוף הזה'⁹⁰ להמשיך בכוחות עצמו ולחיות חיי חברה נורמליים. גם חוגי העשרה ותרבות בתוכנית הדגישו את הצורך למלא בתוכן את שעות הפנאי, ואולי גם לאפשר לילדים למצוא את הדברים המעניינים אותם ולמצות את כישוריהם.

עוד טרם הוקם המוסד חשש אידלסון מהנטייה לנתב את הילדים למסלול החלוצי גם ללא התאמה לנטיותיהם וליכולותיהם. כבר בשנת 1936 הוא הדגיש שיש לשים לב לכך שתנאי החיים של הילדים בכפר יהיו טובים, שכן 'בררך חלוצית עם בניני פח ועץ נכשל [ניכשל] אצל ילדים אלה ולא כדאי להתחיל בכך'.⁹¹ אידלסון לא ראה סיכוי לניסיון להפוך את הילדים העזובים ל'חלוצים', שכן לתפיסתו הדבר לא מתאים לאופיים ועתיד להיכשל. יש להשקיע בתנאי המקום, ולא לצפות מהם לבנות את המקום כחלוצים המקריבים מעצמם למען המולדת, סבר. 'בל נשכח שכל דבר בלתי נוח', הוסיף, 'יהיה מקור להתנגדויות ולכריחות מהמקום אל העיר. גם טובי הנוער החלוצי שעלה על הקרקע מתוך אידיאלים [...] לא החזיק מעמד בתנאי חיים אלה בצריפים ואהלים זמן רב [...] ואם נוער נורמלי בעל אידיאלים כך, מה נדרוש מנערים מופקרים ועזובים?'⁹² במילים אחרות, אידלסון לא חלק על כך שבאוירה הכפרית טמונה תועלת רבה לנפש הילד, אך לא הייתה לכך עדיפות בעיניו על פני התקדמותו האינדיבידואלית של כל ילד בתוך הכפר. אידלסון דרש לשים דגש על צורכיהם של הילדים עצמם, ולא על בחינת תרומתם הפוטנציאלית לעשייה ההתיישבותית. אולם כפר העבודה נוהל בפועל כפיקוח הוועד הלאומי, שתפיסת חבריו ביחס לחינוך וטיפול בילדים העזובים לא הייתה מגובשת כלל ועיקר. פער גדול היה בין התוכנית ובין יישומה בפועל. גם חששו של אידלסון מניסיון להפוך את הנערים העזובים ל'חלוצים', ללא התאמה לאתגרים שעיימם התמודדו, התברר כמוצדק ומורכב מבחינת הטיפול בנערים אלה.

מוסד לילדים עזובים ל'מוסד עזוב'

כפר העבודה הוקם בגבת בינואר 1939 על בסיס תוכניתו השאפתנית של אידלסון,⁹³ אך המרחק בין השאיפות ליישומן היה גדול מאוד. למעשה, מעבר לתכנון התוכנית לא הייתה לאנשי עיריית תל אביב השפעה על מוסדות הוועד הלאומי. בראש הוועד המנהל של המוסד היו אנשי הוועד הלאומי: 'ושב ראש הוועד המנהל של המוסד בראשיתו הייתה הנרייטה סאלד, ראש המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי'.⁹⁴ אך כעבור פחות משנה מהקמתו נקראה סאלד לעזוב את הטיפול בענייני המוסד כדי להתמסר למפעל עליית הנוער, שנתפס

90 חומר לתכנית עבור כפר של נערים (מעובד ע"י ד' אידלסון), לאחר ישיבה, 10.12.1936, אעת"א, 4-2133.

91 'הבקר בגבת', 6.10.1936, שם, 4-2130-4.

92 שם.

93 'כפר עבודה לנערים', 25.9.1940, אצ"מ, J1/2313.

94 פרטייכל מיישיבת הועד המנהל הראשונה, 18.7.1938, אעת"א, 4-2133-ב.

כמפעל דחוף יותר שכן דובר בהצלת ילדים שהיו בסכנת חיים.⁹⁵ במקומה נבחר לתפקיד אברהם קצנלסון,⁹⁶ ראש מחלקת הבריאות של הסוכנות היהודית והוועד הלאומי (בשנים 1931–1948), וראש המחלקה לטיפול בילד ובנער של הוועד הלאומי.⁹⁷ משנת 1947 נשא בתפקיד גיורא לוטן, ראש המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי.⁹⁸ נראה שעזיבת הנרייטה סאלד השליכה על תפקוד המוסד. סאלד, שנודעה ביכולת ארגון יוצאת דופן, העידה שהמוסד היה קרוב לליבה 'עד מאוד'.⁹⁹ הייתה לה גישה חינוכית מגובשת למדי, שכללה מעורבות בהתנהלות היומיומית של המוסדות שהיו בפיקוחה: כאשר נדרשה להעביר את ילדי עליית הנוער לקיבוצים הייתה מעורבת מאוד בנעשה בהם, ודרשה דיווחים מפורטים על התוכנית החינוכית שעל פיה יעבדו עם הילדים. בשונה מהקיבוצים, שהדגישו את החינוך לחלוציות ולקולקטיביות, ביקשה סאלד להדגיש את התפתחות הילד כאינדיבידואל, את פיתוח כישוריו הייחודיים ונטיותיו האומנותיות.¹⁰⁰ תפיסה זו עלתה בקנה אחד עם צורכיהם של הילדים העזובים. אך מכיוון שסאלד עזבה, תפיסתה לא מומשה בטיפול בילדי מוסדות הוועד הלאומי. בכפר העבודה הייתה חסרה דמות חינוכית וטיפולית שתפרוש את חסותה ותעקוב אחר התפתחותם האישית במקום הקליטה החדש. צוות המוסד, כפי שתוכנן קודם להקמתו, כלל מנהל, שני מחנכים ועוזר, מבשלת, מחסנאית ומזכיר.¹⁰¹ עם השנים גדל הצוות וכלל שלושה מחנכים, שלוש מטפלות, שלושה־ארבעה מורים, ארבעה מדריכי עבודה, טבח, מנהלת משק בית, תופרת, כובסת, מחסנאית ומזכיר. אולם בפועל היה מחסור תמידי באנשי צוות, בעיקר במורים ומטפלות שהיו אמורים להתמקד בטיפול החינוכי והרגשי בילדים.¹⁰² לכך נוספו בעיות בהתנהלות הצוות: כל שנות קיומו של המוסד שררה אווירה של חוסר שיתוף פעולה בין העובדים. בתקנון כפר העבודה שנקבע קודם להקמתו, הוצג מגוון רחב של ילדים שאמורים היו להיכנס למוסד: 'עזובים או שהעזיבה אורבת להם; רפי שכל הזקוקים לחנוך מיוחד; קשי־חנוך ופגומים באופים'.¹⁰³ העזובה הוצגה כאחת מתוך שלוש. מלבדה הופיעו עוד שתי

95 זכרון דברים מישיבת הוועד המנהל, 31.10.1940, אצ"מ, J1/60041.

96 שם.

97 בשנת 1946 היה התפקיד בידי ד"ר קרל פרנקנשטיין (1905–1990), שהיה מאוחר יותר לפרופסור באוניברסיטה העברית לחינוך מיוחד ופדגוגיה, ופיתח גישה חינוכית וטיפולית המיושמת בצורות שונות עד היום ברחבי העולם.

98 מ"ל אל גיאורג לובינסקי, 20.3.1947, אצ"מ, J1/12657. לובינסקי הוא גיורא לוטן, שהיה מנכ"ל הביטוח הלאומי מהקמתו ב־1954 עד 1969.

99 הנרייטה סאלד אל אריך ניי, 24.10.38, שם, J1/6407/2.

100 הכהן, ילדי הזמן, עמ' 84–86.

101 פרוטוקול של ישיבת הוועד המנהל, 21.9.1938, אצ"מ, J1/4632.

102 שיחה עם ד"ר לובינסקי, מנהל כפר העבודה, 13.7.1944, בתוך פרוטוקול שיחת בקורי הוועדה, עמ' 5, שם, J1/3813.

103 "תקנון כפר העבודה לנערים בגבת", ללא ציון תאריך (כנראה תחילת 1938), שם, J1/6407/2. בדפוס נכתב "רפי שכל התובעים חנוך מיוחד". הודגש כי בשם שייקרא למוסד לא יהיה רמז למושג "ילדי

הגדרות חדשות, שלא בהכרח היו כרוכות עם עזובה, אף שנקשרו עימה לעיתים: האחת, 'רפי שכל' – נראה שהכוונה הייתה לחינוך המיוחד של ימינו, כלומר ילדים הזקוקים לטיפול וחינוך מיוחד בשל קשיים שכליים, רגשיים ומנטליים; השנייה, קשי חינוך ופגומי אופי – נראה שהכוונה הייתה לילדים בעלי אופי שנתפס כ'קשה', הכולל תכונות של סרבנות ומרדנות, כלומר ילדים שאינם משתלבים במסגרות רגילות בגלל אישיותם והתנהגותם. נוסף על כך המוסד יועד גם לנערים עבריינים שנשלחו למקום על פי צו בית המשפט.¹⁰⁴ במגוון זה הייתה בעייתיות גדולה: בשהות משותפת של עבריינים, נערים קשי למידה ונערים ממשפחות הרוסות במוסד אחד היה פוטנציאל לחיכוכים ולבעיות בין הנערים עצמם. כמו כן, כל אחת מהקבוצות נזקקה ליחס אחר ולסוג טיפול שונה. אי אפשר היה לנקוט שיטת טיפול וחינוך אחידה לכולם. אמנם מקובל היה באותה תקופה להציב את כל הילדים 'הבעייתיים' מבחינה התנהגותית, רגשית או שכלית, יחד במוסדות.¹⁰⁵ אולם היו מוסדות ייחודיים, למשל מוסדות לילדים בעלי פיגור או קשיי למידה,¹⁰⁶ שנועדו לטפל בבעיות ספציפיות של הילדים וחתרו לפתרונן. נראה שריכוז כל הנערים הללו במוסד ארצי אחד נבע מרצון להרחיקם מהיישוב ה'נורמטיבי', וחבר לחוסר מודעות או עניין לטפל בצורכיהם הייחודיים ולקושי הכלכלי שבהקמת מוסדות ייעודיים למגוון הילדים הנזקקים. בבסיס הקליטה של מגוון הילדים נעוץ היה גם חוסר אמון ביכולת לטפל בהם ולשקם אותם. כפי שטען מנהל כפר העבודה שמונה בידי הוועד הלאומי לתפקידו, שאין בעיה מהותית בכריכת ילדים רבים בעלי בעיות וקשיים רבים ושונים בערבובייה, מכיוון 'שהם] בין כה וכה אבודים'.¹⁰⁷

אולם במוסדות הועד הלאומי לילדים עזובים הייתה נטייה 'לסנן' את הילדים כבר עם קבלתם או להוציא מהם את הילדים שנתפסו כ'בעייתיים במיוחד'. במילים אחרות, שני המוסדות שיועדו לילדים עזובים (כפר העבודה ובית הנערה) בפועל, טיפלו בילדים הפחות 'בעייתיים' יחסית שבאוכלוסיית היעד של המוסדות. ייתכן שהיה זה מחוסר משאבים או בשל הקושי לסייע למגוון הבעיות שהסתופפו תחת קורת גג אחת. אולם השורה התחתונה היא שגם במוסדות שנועדו לקלוט את 'השוליים' החברתיים, נעשתה הבחנה בין 'טובים' יותר ל'טובים' פחות; בין 'מרכז' ל'שוליים'.

כל שנות קיומו לוותה פעילות הכפר בתלונות של ילדים שברחו ממנו ובעובדים שעזבו אותו. נראה שהקשיים נבעו מתפקוד לקוי של אנשי הצוות, מהיעדר תקציב ראוי,¹⁰⁸ וכנראה

רחוב" או "ילדים עזובים" ("עבודות ההכנה להקמת המוסד הכפרי בגבת"), ירושלים, 26.4.1937, אעת"א, 2133-4.

104 הנריטה סאלר אל מר ה'ו' צ'ין, פקיד המבחן הראשי של ממשלת א"י, 17.5.1938, אצ"מ, J1/6407/2.

105 למשל, איכהורן, נוער עזוב, עמ' 123-124.

106 למשל, וינר, מחוץ למשפחה, עמ' 38-39.

107 פרוטוקול שיחת ועדת החקירה עם ל', 12.7.1944, בתוך פרוטוקול שיחות בקורי הועדה, עמ' 1-9,

אצ"מ, J1/3813.

108 זכרון דברים מישיבת הוועד המנהל, 15.5.1941, שם, J1/60041.

גם מהמעברים ממקום למקום, שכאמור החלו כבר שנתיים מהקמתו והקשו על התפתחותו היציבה.¹⁰⁹ בשנת 1942 הצהיר ד"ר מרדכי ברכיהו, ראש מחלקת ההיגיינה של בתי הספר של הדסה, שלא יפנה עוד ילדים לכפר העבודה, לאור השמועות מצד כל הגורמים המעורבים בדבר 'בלי יוצא מן הכלל', שהמוסד אינו ממלא את תפקידו הכלכה ו'אין בו שום ברכה'.¹¹⁰ התלונות שהלכו וגברו 'זעקו' ממש לחקירה יסודית של המוסד. עיריית תל אביב דרשה לבדוק לעומק את הנעשה במוסד ואליה הצטרפו גורמי חינוך ורווחה ביישוב.

כחמש שנים לאחר הקמתו, בשנת 1944, נשלחה לכפר ועדת חקירה כדי לבדוק את התלונות בתיאום בין הוועד הלאומי, עיריית תל אביב וממשלת המנדט. יושב ראש ועדת החקירה היה אברהם ארנון, ככל הנראה כנציג הוועד הלאומי,¹¹¹ לצידו ד"ר א' כצנלסון, עורך דין של עיריית תל אביב, וד"ר פולק,¹¹² מהמחלקה הסוציאלית של הממשלה.¹¹³ הוועדה הגיעה לכפר העבודה ביולי 1944, במטרה לעמוד על התנהלות המוסד ואופן ניהולו. היא חקרה את מצב העניינים במקום, ערכה ראיונות עם המנהל, עם צוות העובדים (שחלקם כבר עזבו את המקום), עם מורים, עם אנשי משק בית ומדריכים, ועם הגורמים האחראים למוסד, כמו אנשי הוועד המנהל או חברי הוועדה החינוכית שהייתה אחראית מטעם הוועד המנהל למעקב אחר ההתנהלות החינוכית במוסד. דיוני הוועדה מעידים על התנהלות המוסד בפועל מנקודות מבט שונות, למעט הילדים, שעל פי הפרוטוקולים נראה שחברי הוועדה לא שוחחו עימם כלל.¹¹⁴

ועדת החקירה חשפה כשלים חמורים ביותר בכל שטחי החיים של המוסד, שכללו הזנחה, תנאי מחיה קשים וירודים, ואף התעללות. בעיות תקציביות ליוו את כפר העבודה מראשיתו.¹¹⁵ נראה שבעוכריו הייתה האחריות הכפולה עליו, שבגינה עבר העול הכלכלי מצד לצד. הוועד הלאומי היה האחראי הרשמי לתקצוב המוסד, אלא שהאחריות התקציבית הושלכה למעשה על הקהילות (בעיקר תל אביב, ירושלים וחיפה) שחויבו בתשלום לכל ילד ששלחו למוסד. כדי להיפטר מעול כספי זה נמנעו רובן מלשלוח ילדים אליו. כך למעשה הסתמך המוסד מבחינה תקציבית על אלמנטים וולונטריים: נכונותן של הקהילות לשלוח

109 י' פרויד, 'כפר עבודה', דבר, 18.4.1947; ה' סאלד, 'למען הילד והנוער', 13.12.1941, העולם, 22.1.1942.

110 ד"ר מ' ברכיהו אל ד"ר א' כצנלסון, 25.10.1942, אצ"מ, J1/4632.

111 אברהם ארנון (1887–1960), איש חינוך שכהן כמפקח על בתי הספר הכלליים, ובשנות הארבעים מילא את מקום מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי. לאחר קום המדינה נשא בשורת תפקידים במשרד החינוך.

112 ככל הנראה מדובר בדב פולק, שהיה קצין מבחן ממשלתי בתל אביב.

113 ד"ר א' קצנלסון אל הנרייטה סאלד, 28.6.1944, שם, J1/4632. שיחות ועדת החקירה התנהלו בעיקר בין התאריכים 29.8.1944–12.7.1944. פרוטוקול שיחות הוועדה, שם, J1/3813.

114 שיחה עם אישה שהכירה את עבודתו של ל' מהולנר, מתאריך 22.10.1944. שיחה עם הגב' ו' וניטין מהולנר, משרדי העירייה תל אביב, 22.10.1944, שם, J1/3813.

115 כפר העבודה לנערים אל חברי הוועד המנהל, 15.2.42, אעת"א, 4-22134.

ילדים אליו ולתקצבם, ותרומות חד פעמיות. בתנאים אלה נעדר המוסד יציבות כלכלית והתאפיין בדלות קיצונית, ובתפקוד הישרדותי.¹¹⁶ למעשה מצבם של ילדי המוסד לא היה רחוק ממצבם הכלכלי הרחוק שאפיין את בתיהם, שבשלו הורחקו מהם לא אחת. המצב התקציבי הרעוע של המוסד הוביל בסופו של דבר להסתמכות על הילדים כמקור הכנסה כלכלי. תחילה הושם דגש על ההיבט החקלאי כאמצעי לחינוך הילדים ולקידום. מדריך מיוחד לענייני חקלאות מונה למוסד מאנשי נהלל הסמוכה,¹¹⁷ ובתקופה הראשונה עברו הנערים בנטיעות ובכרם שנותרו במקום מימי התחנה החקלאית, וכן שתלו גן ירקות. היו תוכניות נוספות להרחבת הפעילות החקלאית במקום בשיתוף עם היישובים הסמוכים ותחנת הניסיונות החקלאית, אך לא ברור עד כמה הן יצאו אל הפועל.¹¹⁸ הנערים עברו בעיקר במשקי האיכרים בסביבה.¹¹⁹ טרם המעבר, לפי עדות המנהל כפי שפורסמה בעיתונות, היו במקום לול ובו 300 עופות, ודיר ורפת,¹²⁰ שכללו 70 'בהמות דקות'.¹²¹ לאחר המעבר לתל מונד התרחק כפר העבודה יותר מהיומרה לשמש כ'כפר', כנקודת התיישבות חדשה עם משקים חקלאיים. בשנת 1945 הענף החקלאי היחיד שתפקד בו באופן כלשהו היה הפרדס, שלא אפשר הכשרה חקלאית רחבת היקף במוסד.¹²² בשנת 1947 היה בתל מונד גן ירקות קטן, 'אשר אופי של חובבות לו מאשר תכלית ממשית', לול, מספר עזים וזוג בהמות עבודה. מלבדם היו במקום גם מסגרייה ונגרייה, שנראה כי מילאו תפקיד מרכזי במקום.¹²³ חוסר הגיוון בענפי המשק, יחד עם הקשיים הכלכליים של המקום, הביאו לכך שהעבודה לא שימשה אמצעי חינוכי להקניית מקצוע, אלא הייתה למעשה מטרה לעצמה ומקור הכנסה למוסד כשהילדים הפכו לפועלי המשק.¹²⁴ כדי להניע את הילדים לעבוד השתמשו גם באמצעי כפייה, באיומים ובמכות.¹²⁵ המנהל היה מעוניין שיגיעו למוסד ילדים בוגרים יותר הטובים ככוח עבודה, כיוון שליילדים הצעירים העבודה הייתה קשה מדי. כיוון שהעבודה הפכה לכלי להחזקת המוסד, לא הוכשרו הילדים כראוי לקראת עתידם.¹²⁶ נער בן 16 ברח כי חשב שהגיע הזמן שעליו לדאוג לעתידו וללמוד מקצוע. הוא הוחזר בכוח בידי המשטרה,

116 שיחה עם ל', 12.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, אצ"מ, J1/3813, עמ' 9-1.
 117 פתיחת כפר העבודה לנערים בגבת, תחנת הניסיונות לשעבר, דבר, 12 בינואר 1939.
 118 א"ל פרלסון, 'על מפעל השוב', שם, 7.4.1939.
 119 פתיחת כפר העבודה לנערים בעמק יזרעאל, הצופה, 26.9.1940.
 120 לפי ברכה, 'הארמה הטובה (בכפר העבודה בגבת)', דבר, 10.11.1940.
 121 'שלוש שנים לכפר העבודה ע"י גבת', הארץ, 9.4.1942.
 122 ס' נחום, 'ביקור בכפר עבודה', המשמר, 13.2.1945.
 123 י' פריד, 'כפר עבודה', דבר, 18.4.1947.
 124 שיחה עם דוד אנגל, 12.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, אצ"מ, J1/3813, עמ' 10-12; שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41; שיחה עם אפרים מילהיוזר, 6.8.1944, שם, עמ' 111-116.
 125 שיחה עם דוד אנגל, 12.7.1944, שם, עמ' 10-12; שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41.
 126 שיחה עם יחיאל סגל, 20.7.1944, שם, עמ' 61-69.

'מלא מרירות', וככל הנראה המשיך לחשוב על ניסיון בריחה חדש כדי 'להגיע למשהו'.¹²⁷ כתב המשמר שביקר במקום בפברואר 1945, תיאר את התנהלות העבודה במשק הכפר:

אתה מסייר את המשק ונתקל בחזיון של 'תורה ועבודה' כזה: להקת נערים עובדים בפרדס. עליהם מפקח המדריך. ידיו של המדריך תקועות בכיסיו, פיו פולט פקודות והוראות קולניות. ההשפעה 'החינוכית' משיטה זו ברורה ומחוררת: הילדים, שגילם בין 10-15, חייבים לעבוד ארבע שעות, אך אין דעתם נתונה אלא לדבר אחד: להיפטר מן החובה הזאת, ומכאן כל מיני תחבולות להשתמט מהעבודה, כי אין זאת עבודה מתוך רצון, הנובעת מן האהבה הנטועה בליבם למלאכה זו, כי אין שיטה זו עשויה לעורר בנערים המסוכסכים הללו כל חיבה למלאכתם.¹²⁸

הפיקוח על הילדים במוסד נשא אופי דומה למתקני כליאה, שבהם הערך העליון הוא תפקוד מיטבי של המערכת על חשבון התפתחותו הטבעית והעצמאית של הפרט, ולוה גם בענישה. ארווינג גופמן (Goffman) מתאר את האמצעים הנהוגים במוסדות טוטליים (כמו בתי כלא או בתי חולים פסיכיאטריים) לשילוב הפרט באופן מיטבי במערכת המוסדית גם על חשבון חירותו והגדרתו העצמית.¹²⁹ גם מישל פוקו (Foucault) מציג את הפיקוח המשמעותי, העוסק בהיבטים רבים ושונים של חיי היום־יום ומכפיף אותם לכללי המוסד כאמצעי לאילוף ואף ל'נרמול' של אוכלוסיית המוסד, כאשר הוא מציג את האמצעים הנהוגים במתקני כליאה שדומים לאלה הנהוגים במוסדות חינוך מסוימים, המנסים לכוון את החוסים בהם להתנהגות התואמת לנורמות מקובלות בחברה.¹³⁰ נראה שבכפר העבודה גברו צורכי המערכת על נחיצות הפרט להגדרה עצמית והתפתחות עצמאית.

הילדים לא נהנו מפרי עבודתם, שנועד להימכר כדי לממן את הוצאות המוסד: הם עבדו לדוגמה בשדה האבטיחים, אולם אכלו מהם רק בצמצום, ומהאבטיחים הגרועים – כי הטובים נמכרו.¹³¹ הטבח, שחס על הילדים, נאלץ לקנות חלק מהאבטיחים למענם.¹³² כל זה הביא בין היתר לכך שהילדים לא חשו סיפוק מעבודתם ולא נוצר קשר נפשי בינם למשק. הם אף החלו להשקיע בגינות קטנות פרטיות לאחר שעות העבודה, כדי ליהנות מפרי עבודתם.¹³³

127 שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41.

128 ס' נחום, 'ביקור בכפר־עבודה', המשמר, 13.2.1945. בתגובה למאמר זה פרסם מנהל המוסד את עמדתו שהציגה נקודת מבט שונה: האנס לובינסקי, 'הילד העוזב זקוק לעזרה: עוד על כפר־עבודה', שם, 28.2.1945.

129 ארווינג גופמן, על מאפייני המוסדות הטוטאליים, תרגום: זגרון מעיין, תל אביב 2006, עמ' 33-83.

130 מישל פוקו, לפקח ולהעניש: הולדת בתי הסוהר, תל אביב 2015, עמ' 213-230.

131 שיחה עם יואל הס, 13.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, אצ"מ, J1/3813, עמ' 25-28; שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41.

132 שיחה עם יואל הס, 13.7.1944, שם, עמ' 25-28.

133 שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41.

תפיסת הילדים ככוח עבודה זול, שאפשר לנצל אותו לצורכי המוסד, חזרה על התנהגות ההורים שהוא שמו כמי שמנצלים את ילדיהם ככוח עבודה זול. האשמה זו באה גם במקרים שבהם המשפחה הענייה נזקקה נואשות לכסף.¹³⁴ זו הייתה הסיבה לכך שהילדים הוצאו מחזקתה והועברו למוסד. אלא שגם במוסד הילדים נוצלו ככוח עבודה, במקום לזכות בהכשרה מקצועית שתקנה להם כלים להתפתחות אישית ומקצועית.

תפיסת הילדים כ'כוח עבודה זול' הביאה אף לזלזול בלימודיהם העיוניים שהיו משניים לעבודה. הילדים היו עייפים מכדי ללמוד. ככלל היה הציוד של בית הספר לקוי מאוד, וכך גם הדרכת המורים והתאמתם ללמד, וכמות השיעורים הייתה דלה.¹³⁵ בזמנים של מחסור הייתה ההשקעה יותר במשק מאשר בלימודים ובהקניית ההשכלה העיונית, שלא העניקה תועלת למוסד עצמו.¹³⁶

גם חיי החברה והתרבות במוסד הוזנחו. לא היו בו משחקים כלשהם, אף לא כדורגל.¹³⁷ חיי התרבות היו עקרים ושוממים. נערך בו מפקד יומי בסגנון צבאי והילדים הגיעו אליו 'באימת השוט'.¹³⁸ לא היו פעילויות מסודרות לציון חגים או אירועים לאומיים, ולא נעשתה חשיבה על יצירת תוכן לחיי התלמידים. עיקר החשיבה הופנתה להעסקתם. אין לילדים במה למלא את שעות הפנאי שלהם, התריעה ועדת החקירה, והם מלאים בשעמום. אין ספרייה וכמעט אין ספרים, ואף לא עיתוני ילדים.¹³⁹ בדומה לחיי הילדים העזובים בטרם הוכנסו למוסד, שתוארו כמלאים בשעמום, בבטלה ובחוסר מעש, גם חיייהם במוסד היו חסרי תוכן תרבותי וחיי חברה פעילים. יתר על כן, במוסד המבודד הנערים היו מרוחקים מהווי העיר הסואנת, שבה יכלו להיחשף לאירועי תרבות ואף להשתתף בהם, במיוחד בתל אביב, שבה אירועי תרבות רבים התרחשו בחוצות העיר.¹⁴⁰ נראה שבמוסד הם היו מרוחקים מכל פעילות תרבותית פנימית וחיצונית כאחד.

גם הזנחה פיזית הייתה נחלת הילדים שחסו במוסד, ולעיתים אף נפגעה בריאותם. לא נערך מעקב מסודר אחר מצבם הפיזי והבריאותי של הילדים,¹⁴¹ ולפי עדות אנשי הצוות הטיפול הרפואי בהם היה 'מקרי', עקב מחסור בציוד מתאים לטיפול. גם מחלות לא טופלו

134 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 120.

135 שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, אצ"מ, J1/3813, עמ' 34-41; שיחה עם צבי בודנובסקי, 14.7.1944, שם, עמ' 41-43; שיחה עם אריה קוטלצ'וק, 27.7.1944, שם, עמ' 76-82; שיחה עם אפרים מילהויזר, 6.8.1944, שם, עמ' 111-116; ושיחה עם יוסף רפפורט, 15.8.1944, שם, עמ' 134-140.

136 שיחה עם יחיאל סגל, 20.7.1944, שם, עמ' 61-69.

137 שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41.

138 שיחה עם דוד אנגל, 12.7.1944, שם, עמ' 10-12.

139 שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41.

140 ענת הלמן, אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט, חיפה 2007.

141 שיחה עם ל', 12.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, אצ"מ, J1/3813, עמ' 1-9.

כראוי,¹⁴² וילדים חולים הושארו במגורים יחד עם הילדים הבריאים.¹⁴³ חלק מהילדים סבלו ממצב רפואי קשה ומהיעדר טיפול בדומה למצב שתואר בבית הוריהם. מקרה קיצוני שהמחיש את הזנחת מצבם הרפואי של הילדים אירע במהלך ביקורי ועדת החקירה במוסד, ביולי 1944, כאשר ילד שככל הנראה היה אפילפטי, נפטר בעקבות טיול שאליו יצא עם מדריך שלא היה מודע למחלת הילד.¹⁴⁴ הילד שהה במוסד שנה וחצי, ובתיקו האישי לא נכתב דבר על היותו אפילפטי או על אופן הטיפול במחלה. מנהלת הבית בתקופה שלפני מותו של הילד טענה שמצבו הכללי היה ירוד, ולדבריה כל מה שקיבל כטיפול היה תוספת של כוס חלב.¹⁴⁵ 'בשעות האחרונות של חיי הילד היתה הזנחה שהיא לפי דעתי קרימינאלית', טען ד"ר פרנקנשטיין, קצין המבחן הראשון בארץ ישראל מטעם ממשלת המנדט, במהלך עדותו שניתנה לוועדת החקירה, כחודש לאחר מכן.¹⁴⁶ אומנם היה זה מקרה קיצוני, אך יש בו כדי להעיד על הזנחת הילדים.

בדומה למצב ההזנחה שיוחס לשכונות המצוקה שמהן ביקשו להרחיק את הילדים, לא הייתה במוסד הקפדה על שמירת היגיינה.¹⁴⁷ בכפר העבודה ניקו באותו סמרטוט פצעים של כמה ילדים,¹⁴⁸ והילדים אכלו מכלים חלודים.¹⁴⁹ הזנחת הילדים גרמה לפצעים בגופם.¹⁵⁰ המזרנים היו מלוכלכים ו'פשפשים במליונים' במיטות גרמו להיעדר שינה.¹⁵¹ לא היו מברשות שיניים או מסרקים לילדים,¹⁵² וגם לא ממחטות אף.¹⁵³ מגבות היו תחילה, אך הן נלקחו כדי לשטוף בהן את הרצפה. ניקיון הגוף של הילדים הוזנח ולא היה אחראי רשמי לנושא זה.¹⁵⁴ לרובם היו כינים. לפעמים היו חסרות מיטות ולמרות זאת התקבלו ילדים חדשים, וכך השכיבו ילדים 'שידעו מעשי אונן ומשכב זכר' שניים במיטה אחת.¹⁵⁵ הפרדוקס הוא שעל רקע של שינה של שניים במיטה אחת, הוצאו ילדים מבית הוריהם.¹⁵⁶ לרוב היו אלה

142	שיחה עם דוד אנגל, 13.7.1944, שם, עמ' 12-18.
143	שיחה עם גוסטל קהן, 13.7.1944, שם, עמ' 19-24.
144	שיחה עם יחיאל סגל, 20.7.1944, שם, עמ' 61-69.
145	שיחה עם א' נלקין, 29.8.1944, שם, עמ' 153-159.
146	שיחה עם ד"ר פרנקנשטיין, 29.8.1944, שם, עמ' 149-152.
147	המשך שיחה עם דוד אנגל, 13.7.1944, שם, עמ' 12-18; שיחה עם גוסטל קהן, 13.7.1944, שם, עמ' 19-24; המשך השיחה עם צבי בודנובסקי, 14.7.1944, שם, עמ' 41-43; שיחה עם אריה קוטלצ'וק, 27.7.1944, שם, עמ' 76-82.
148	שיחה עם אריה קוטלצ'וק, 27.7.1944, שם, עמ' 76-82; שיחה עם ל', 12.7.1944, שם, עמ' 1-9.
149	שיחה עם יואל הס, 13.7.1944, שם, עמ' 25-28.
150	שיחה עם אריה קוטלצ'וק, 27.7.1944, שם, עמ' 76-82.
151	שם, שם.
152	שיחה עם גוסטל קהן, 13.7.1944, שם, עמ' 19-24.
153	שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41.
154	שיחה עם גוסטל קהן, 13.7.1944, שם, עמ' 19-24.
155	שיחה עם אריה קוטלצ'וק, 27.7.1944, שם, עמ' 76-82.
156	ראו למשל, רזי, ילדי ההפקר, עמ' 63-64.

מקרים שבהם בשל צפיפות או היעדר מיטות נאלצו ההורים לישון עם ילדיהם או להשכיב שני אחים במיטה אחת. אך מתוך תפיסת הדבר כבלתי מוסרי ומסוכן, הומלץ להוציא את הילדים מביתם. אלא שהמוסד לא פתר בעיה זו, ואולי אף החמיר אותה.

ההזנחה לוותה בתנאי עוני מחפיר, שדמו באופן מטריד לתנאי חייהם של הילדים בביתם וברחובות העיר. ההלבשה לקתה בחסר,¹⁵⁷ ובחורף חלו ילדים רבים בגלל מחסור בבגדים חמים והיעדר אמצעים לחימום.¹⁵⁸ הבגדים שניתנו לילדים היו קרועים ולא לפי מידתם.¹⁵⁹ ברומה לבתיהם ולרחובות שאליהם נפלטו, גם המוסד התקשה להעניק להם תנאי חיים מינימליים שיקנו להם תחושה של ילדים 'נורמטיביים'.

חמור במיוחד היה מצב התזונה, שלו היו השפעות ארוכות טווח על בריאות הילדים, במיוחד כאשר דובר בילדים שעבדו שעות רבות בכל יום.¹⁶⁰ מחסור חמור במוצרי יסוד חיוניים לתזונת הילדים, כמו חלב וביצים, ובכלל מאכלים מזינים בצורה מספקת, אפיינו את המצב בכפר העבודה עד לשנת 1944.¹⁶¹ היו תקופות של רעב ממש, עד שהילדים נאלצו להילחם על פת לחם. אחד ממורי המוסד אף תיאר שהילדים ניסו לעבוד מחוץ למוסד כדי להרוויח כסף ולקנות בו אוכל.¹⁶² אך בשונה מחייהם בעיר, בבתיהם או ברחוב, שבו במקרים של רעב יכלו לעבוד בתמורה לכסף זעום או ארוחה (ואולי לגנוב בעת הצורך), במוסד נאסר עליהם לעבוד מחוץ לו, ולפיכך נאלצו לעשות זאת בהיחבא ובהסתכנות בענישה.

המחסור הכללי גרם ליחסים מורכבים בין ילדי כפר העבודה שהיו שרויים במעין מאבק הישרדות. כפי שהעיד אחד המדריכים: 'ילדים אלה הזקוקים למעט דאגה וחיבה, אנוסים לריב ביניהם על כל מגבת וסדין [...] אותו יום שמחלקים לנערים כלי מיטה ובגדים הוא יום עינויים בשביל המדריך. לשמונה עשר ילדים אין אלא עשרה ספלים, שתי מרקיות לשלושים ילדים'.¹⁶³

גם מבחינה רגשית סבלו הילדים מהיעדר תשומת לב ויחס אישי, והיו 'עזובים לנפשם'.¹⁶⁴ לא היה במוסד מעקב מסודר אחר קשייו הייחודיים של כל ילד או הרקע שממנו בא.¹⁶⁵

-
- 157 המשך שיחה עם דוד אנגל, 13.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, אצ"מ, J1/3813, עמ' 12-18; שיחה עם גוסטל קהן, 13.7.1944, שם, עמ' 19-24.
- 158 המשך שיחה עם דוד אנגל, 13.7.1944, שם, עמ' 12-18.
- 159 שיחה עם אריה קוטלצ'וק, 27.7.1944, שם, עמ' 76-82.
- 160 כפר העבודה לנערים אל חברי הוועד המנהל, 15.2.1942, אעת"א, 2134-4.
- 161 ה' ל' אל מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, 17.9.1943, אצ"מ, S/15/41200; שיחה עם יואל הס, 13.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, שם, J1/3813, עמ' 25-28.
- 162 המדריך העיד שלו עצמו לא הספיק האוכל שקיבל. שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, שם, J1/3813, עמ' 34-41. זה היה המצב גם בגבת. שיחה עם אריה קוטלצ'וק, 27.7.1944, שם, עמ' 76-82.
- 163 ס' נחום, 'ביקור בכפר-עבודה', המשמר, 13.2.1945, עמ' 2.
- 164 שיחה עם פרידה שפיר, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, אצ"מ, J1/3813, עמ' 71-75.
- 165 המשך שיחה עם דוד אנגל, 13.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, שם, J1/3813, עמ' 12-18; שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41; שיחה עם צבי בורדובסקי, 14.7.44, שם, עמ' 41-43.

ההזנחה הרגשית לוותה לעיתים בהתעללות של ממש. אנשי צוות דיווחו כי במוסד 'מענים' את התלמידים,¹⁶⁶ ומכים אותם תדיר,¹⁶⁷ לעיני כול.¹⁶⁸ גם כאן הייתה הקבלה בין עולם הדימויים שיצר המוסד למצב בבית ההורים. אחד מאנשי הצוות הסביר שאין שיטה מסודרת ומחשבה מאחורי המכות: 'האם אב מרביץ חושב לפני כן על אופי המכות?'.¹⁶⁹ יתרה מזאת, הכאת הילדים הייתה במקרים רבים חמורה יותר מהמכות שעשויים היו לסבול מידי הוריהם, כפי שהעיד אחד המדריכים: 'לפעמים עברו המכות את גבול המכות הנתנות לילד ע"י אביו'.¹⁷⁰ בעוד מבית הוריהם היו יכולים להימלט, כשנמלטו מהמוסד הוחזרו אליו שוב ושוב, פעמים רבות בצו השופט.

ד"ר ח ועדת החקירה סיכם כי לא היה תחום אחד של חיי המוסד שהתנהל כשורה, באופן שהועיל לילדים החוסים בו ותרם להתפתחותם, והמליץ על שינוי דרסטי בהתנהלותו ובהרכב העובדים בו.¹⁷¹ אך ההמלצות ברובן לא יושמו למעשה. המנהל, שממצאי ועדת החקירה לא הותירו ספק לגבי אי התאמתו לתפקיד, נותר בתפקידו עד סוף ספטמבר 1945 – למעלה משנה וחודשיים מתחילת פעילותה של הוועדה.¹⁷² המנהל שמילא את מקומו נבחר בשל יכולותיו האדמיניסטרטיביות, במחשבה שידאג רק לענייני הכספים והמשק,¹⁷³ ולצידו נועד להיבחר מנהל חינוכי. אך משלא נמצא אדם מתאים לתפקיד, נותר כפר העבודה תחת ניהולו של המנהל האדמיניסטרטיבי לברו, עד סוף תקופת המנדט,¹⁷⁴ ומצבו מבחינה חינוכית היה לקוי.

מסקנות ועדת החקירה לא הובאו מעולם לעיון הציבור. עם זאת, למרות החיסיון המסוים שהוטל עליהן, דיונים בעניין ועדת החקירה והמצב בכפר העבודה זכו לסיקור תקשורתי ולוויכוח ציבורי בתקופת עבודתה, ולטענות קשות כנגד ההתנהלות במקום.¹⁷⁵ הוועד הלאומי

-
- 166 שיחה עם דוד אנגל, 12.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, שם, J1/3813, עמ' 10-12.
- 167 שיחה עם דוד אנגל, 12.7.1944, שם, עמ' 10-12; שיחה עם יואל הס, 13.7.1944, שם, עמ' 25-28; שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41; שיחה עם יחיאל סגל, 20.7.1944, בתוך שם, עמ' 61-69; שיחה עם פרידה שפירו, ללא תאריך (לאחר 20.7.1944), שם, עמ' 71-75; שיחה עם אריה קוטלצ'וק, 27.7.1944, שם, עמ' 76-82.
- 168 שיחה עם יואל הס, 13.7.1944, שם, עמ' 25-28; שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, שם, עמ' 34-41; שיחה עם יחיאל סגל, 20.7.1944, שם, עמ' 61-69; שיחה עם פרידה שפירו, ללא תאריך (לאחר 20.7.1944), שם, עמ' 71-75.
- 169 שיחה עם יחיאל סגל, 20.7.1944, שם, עמ' 61-69.
- 170 שיחה עם וקסלר, 14.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, שם, J1/3813, עמ' 34-41; וכך גם בשיחה עם יחיאל סגל, 20.7.1944, שם, עמ' 61-69.
- 171 הצעות לראורגניזציה של כפר העבודה לנערים, [ללא ציון תאריך], שם, J1/8756/1.
- 172 ד"ר ג' ל' לגזברות, 30.9.1945, שם, J1/12623.
- 173 א' קצנלסון אל רוקח, 7.10.1945, אעת"א, 4-2135.
- 174 למעשה לפחות עד לשנת 1959. ראו, סופרת חרות, 'מוסדות עבריינים צעירים בתורכיה לפי תכנון ישראלי', חרות, 27.12.1959, עמ' 2.
- 175 ס' נחום, 'ביקור בכפר העבודה', המשמר, 13.2.1945 (על מאמר זה הגיב מנהל המוסד, בטענות על כך שהדברים אינם מדויקים: ה' לובינסקי, 'הילד העוזב זקוק לעזרה: עוד על כפר-העבודה', שם,

ניסה לצמצם את הטענות אף שהן תאמו את ממצאי ועדת החקירה.¹⁷⁶ בשנים שלאחר מכן נשמעו שוב ושוב טענות על כשלים בהתנהלות הכפר, עד סוף תקופת המנדט ואף לאחריה.¹⁷⁷

הסיבות לעזובה והשלכותיה

רוב שנות קיומו התאפיינו חיי הילדים בכפר העבודה באותם אותות של עזובה והזנחה שידעו בבית הוריהם וברחוב, אם לא בעוצמה רבה בהרבה. יתר על כן, כשהילדים העזובים שוטטו ברחובות העיר הייתה לעיתים דאגה לגורלם: היו אנשי רווחה וחינוך שחשו מעורבות ודאגה וניסו לסייע להם במצבם הקשה,¹⁷⁸ בין היתר על ידי הפנייתם למוסד. למרבה האירוניה, משהגיעו הילדים למוסד הייעודי, הדאגה והטיפול נעדרו מהם. מאחר שהיו בכפר מרוחק ומבודד יחסית, איש לא ידע על מצבם, הם לא היוו איום על החברה, לא הדריכו את מנוחתם של תושבי העיר בנוכחותם ברחובותיה ולא הייתה סכנה של השפעתם לרעה על הילדים 'הנורמטיביים'. הילדים העזובים הפכו דווקא לאחר 'סידורים' לעזובים יותר מאי פעם.

כפר העבודה שהוקם בשאיפה לפתור את בעיית העזובה בארץ ישראל נכשל כישלון חרוץ. אחת הסיבות לכישלון היא המתחיות ששררה בין שני הגופים היוזמים של הכפר: הוועד הלאומי ועיריית תל אביב, והדרת העירייה למעשה מהפיקוח על המוסד והשפעה על המתרחש בו.

היוזמה להקמת המוסד הייתה תל-אביבית, פועלם של אנשי חינוך בעיר.¹⁷⁹ אנשי החינוך, ובראשם אידלסון, הם שגיבשו תקנון לניהול המוסד,¹⁸⁰ ומתווה לעקרונותיו החינוכיים; התפתחותו האינדיווידואלית של הפרט בתוך המערכת בשימת לב לצרכיו הייחודיים, שבבסיסם הייתה העצמה אישית של הילד כהכנה להתפתחות מלאה של אישיותו והצלחתו גם מחוץ למסגרת הכפר.¹⁸¹ אולם המוסד היה בבעלות מלאה של הוועד הלאומי,¹⁸² שלו

- 176 28.2.1945; א' מילהאוזר, 'עניין כפר העבודה טעון הסדר', שם, 11.6.1945.
 'הוועד הלאומי על כפר העבודה לנערים', הארץ, 8.8.1945; 'סיכויים טובים לשתוף פעולה בין הממשלה והמוסדות הלאומי בכפר העבודה', הצפה, 6.8.1945.
- 177 אפרים מילהאוזר אל הוועד המנהל של כפר העבודה, 21.2.1947, אצ"מ, J1/12657; אידלסון אל רוקח, 4.7.1946, אעת"א, 4-2135; [ללא שם הכותב], 'הטיפול במוסדות לנערים עזובים טעון תיקון', דבר, 7.12.1951, עמ' 8; ד"ר יצחק קיסטר, שופט שלום בבית המשפט לעבריינים צעירים בתל אביב (לימים שופט בית המשפט העליון), אל הוועד המנהל, 5.1.1947, אצ"מ, J1/12657.
- 178 על הדחיפות בטיפול בילדים העזובים ראו, רוי, ילדי ההפקר.
- 179 למשל 'עבודות ההכנה להקמת המוסד הכפרי בגבת', ירושלים, 26.4.1937, אעת"א, 2133-4.
- 180 'תקנון כפר העבודה לנערים בגבת', אצ"מ, J1/6407/2. נמצא גם, באעת"א, 2133-4 ומכתב מצורף המבקש את חוות דעת פרלסון: חיים יפת, מזכיר המחלקה (של הוועד הלאומי) אל פרלסון, 25.2.1938, שם, 2133-4.
- 181 חומר לתוכנית עבור כפר של נערים (מעובד ע"י ד' אידלסון), לאחר ישיבה, 10.12.1936, שם, 2133-א-4.
- 182 'תקנון כפר העבודה לנערים בגבת', אצ"מ, J1/6407/2, ומכתב מצורף המבקש את חוות דעת פרלסון: חיים יפת, מזכיר המחלקה (של הוועד הלאומי) אל פרלסון, 25.2.1938, אעת"א, 2133-ב-4.

הייתה זכות ההכרעה בכל תחומי החיים של המוסד. אנשי הוועד הלאומי שעסקו בנייהול המוסד לא היו אנשי חינוך ולא החזיקו בגישות חינוכיות. מבחינתם המוסד היה מפעל לאומי ומטרתו ציונית, כפי שמראה למשל וינר ביחס למטרת המוסדות הלאומיים בסידור ילדים.¹⁸³ עיריית תל אביב, למרות מעורבותה הרגשית ותחושת המחויבות שלה לילדי המוסד התל־אביביים ושאפתה העזה להשפיע על דרכו החינוכית של המוסד, לא הצליחה בכך. מעורבותה לא התקבלה בברכה והשפעתה על המוסד הודחקה.¹⁸⁴ בעקבות הכשלים החמורים שנתגלו במוסד, נתגלעו חיכוכים רבים בין עיריית תל אביב, שדרשה בתוקף לשפר את המצב בכפר, ובין הוועד הלאומי שהיה האחראי לו בפועל. כבר בראשית 1944 פסקה העירייה לשלוח למקום ילדים תל אביבים,¹⁸⁵ והחלה לשקול כיוונים חדשים לקליטת הילדים העוזבים בני עירה. בסוף 1945 הקימה העירייה מוסד חלופי במושבה הר־טוב בפיקוחה המלא, ומעת הקמתו היא פעלה לצמצם את מעורבותה בכפר העבודה, בניסיון להעביר את הילדים החוסים בו למוסד החדש בהר־טוב.¹⁸⁶

הוועד הלאומי, אף כי סירב להעניק לעיריית תל אביב דריסת רגל במוסד, לא עשה רבות כדי לכוון את התנהלותו. מצד אחד חתר לבעלות מלאה על המוסד, מצד שני נטה להתנער מאחריות למתרחש בין כתליו. כך למשל העיד ד"ר אברהם קצנלסון, יושב ראש הוועד המנהל, בוועדת החקירה כי הוועד הלאומי, למרות היותו הגורם הרשמי האחראי למוסד, אינו נושא באחריות כלפיו. לדבריו היוזמה להקמת המוסד הייתה של סאלד, שאם הייתה נשארת יושבת ראש המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי הייתה ככל הנראה 'מטפחת את ילד שעשועיה', קרי את כפר העבודה; אך הוועד הלאומי קיבל את המוסד לידי מחוסר ברירה, מכיוון שלא היה גורם אחר שרצה לקבלו.¹⁸⁷ ייתכן שדברים אלה מבטאים את הגישות השונות של אנשי הוועד הלאומי, וכן את המתח בין שאיפת הוועד הלאומי לבעלות על המוסד ובין חוסר היכולת לנהל אותו באופן שוטף. גם בעדותה של סידי ורונסקי, מנהלת המחלקה לטיפול בילד של הוועד הלאומי, בולטת ההתנערות מאחריותו של הוועד הלאומי לכפר העבודה, בעיקר בטענתה שלא הייתה לה השפעה על המתרחש.¹⁸⁸ ההתנערות מאחריות למתרחש במוסד לוותה גם בהתעלמות מסוימת מצורכי הילדים. בזהירות מתבקשת אפשר להצביע על כך שבעדותה של ורונסקי ניכרות דאגה והתייחסות לתחושותיהם של עובדי המוסד יותר מאשר לרווחתם של הילדים שחסו בו. כך למשל, לאחר שכבר שמעה על המכות הקשות שסבלו ילדי המוסד מיד המנהל, ועל קשיים רבים

183 זאת לעומת שנות העשרים, שבהן הוקדשה תשומת הלב להתאמת המסגרת החילופית לצורכי הילד. וינר, **מחוז למשפחה**, עמ' 109.

184 ד"ר ל' אל גאורג לובינסקי (גיורא לוטן), המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי, 10.6.1940, **אצ"מ**, J1/4632.

185 אידלסון אל רוקח, 19.3.1944, **אעת"א**, 2135-4.

186 ח' כצנלסון אל הנהלת כפר העבודה, 24.3.1946, שם, 2135-4.

187 שיחה עם ד"ר א' קצנלסון, 30.7.1944, בתוך פרוטוקול ועדת החקירה, **אצ"מ**, J1/3813, עמ' 89-95.

188 שיחה עם סידי ורונסקי, 29.8.1944, שם.

אחרים שהיו מנת חלקם של הילדים שחיו בו, הסכימה ורונסקי שאכן לא כדאי שד"ר ל' יהיה המנהל, מכיוון ש'אינו יודע לעבוד מתוך שיתוף עם העובדים'.¹⁸⁹ כך גם כאשר נשאלה על בעיות הנוגעות ישירות לתחושתם של הילדים במוסד, הוסיפה להתייחס לתחושות העובדים במקום: למשל כשנשאלה אם הייתה במוסד 'אטמוספירה של בית ושל משפחה', ענתה כי 'זה לא היה ולכן לא רצו האנשים להשאר במקום'. תשובתה זכתה להבהרה שהשאלה נסובה כמובן על הילדים, ולא על צוות העובדים במקום.¹⁹⁰ אין בכך כדי להעיד בהכרח על התעלמותה של ורונסקי, ממקימות המערכת הסוציאלית ביישוב לצד סאלד ומעצבות דמותה, מצורכי הילדים, אך מכלול העדויות שהוצגו בדו"ח ועדת החקירה מעיד על התעלמות הוועד הלאומי מצורכי הילדים במוסד.

מאחר שמעמדה של ורונסקי בוועד הלאומי באותה תקופה היה חלש יחסית, קשה להאמין שיחסו של הוועד הלאומי לכפר העבודה נבע מעמדתה. עם זאת ורונסקי, שהשפעתה על גישת המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי הייתה דומיננטית,¹⁹¹ החזיקה בגישה שהוצאת הילד ממשפחתו הבעייתית והשמתו במוסד היא דרך הטיפול הרצויה. גישה זו תאמה אף את היחס של גורמים לאומיים בארץ אל המשפחה, כגורם מורכב ואף בעייתי שעלול להפריע לעשייה הלאומית. אם כך נתפסה המשפחה ה'נורמטיבית',¹⁹² על אחת כמה וכמה כך נתפסה המשפחה של הילדים העזובים. ייתכן שגישה זו היא שהובילה למיעוט ההתעניינות של הוועד הלאומי בהתנהלות הפנימית של המוסד, בהנחה שבכל מקרה התנהלות המוסד עדיפה על התנהלותה הלקויה של המשפחה הביולוגית של הילד.

סיכום: טובת הילד או טובת הלאום?

חברה לאומית מייחסת לילדים ולנוער חשיבות מיוחדת, שכן הם הדור הבא של הלאום ונתפסים 'כחומר ביד היוצר' הלאומי, שיש לעצבו בהתאם לערכים הלאומיים.¹⁹³ העדפת טובת הלאום על הצרכים האישיים של הפרט הייתה אחד ממאפייני היישוב בתקופה הנדונה. גם ילדים וצורכיהם הוכפפו לצו השעה הלאומי. היו לכך השלכות מרחיקות לכת על תפיסת הנוער העזוב וצורת הטיפול בו. וינר מראה כי בשנות השלושים והארבעים היו מטרות המוסדות הלאומיים בסידור הילדים במסגרות חלופיות ציוניות ולאומיות, בשאיפה לחנכם לחיי חקלאות; התאמת המסגרת החינוכית לצורכי הילד עצמו נבחנה פחות. הדגש

189 ש.ש.

190 ש.ש.

191 וינר, **מחוז למשפחה**, עמ' 80-81. במחצית השנייה של שנות הארבעים נחלשה ורונסקי, מקצועית ופוליטית, בעקבות פרישת סאלד מתפקידה בוועד הלאומי והתעצמות ארגון העובדות הסוציאליות בהסתדרות. להרחבה, ראו, הלפרן, **עבודה סוציאלית ביישוב**.

192 גם בקיבוצים נשמעה הקריאה 'להציל את הילד מן המשפחה'. עמנואל ברמן, 'החינוך המשותף בקיבוץ: הקסם והסיכונים באוטופיה הפסיכואנליטית', בתוך: יחזקאל דר (עורך), **חינוך בקיבוץ משנתנה: מבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 17-41.

193 שנקולבסקי, **חזון ומציאות**, עמ' 65.

על מסגרת כפרית נעשה במחשבה על השפעת הרעיון האידיאלי של חיי הכפר על הילד, ובהתחשבות מועטה בצורכיהם של הילדים עצמם.¹⁹⁴ הטיפול בילדים העוזבים היה כרוך בחינוכם לערכים הלאומיים, ובעיצובם ברוח הדגם האנושי הרצוי למפעל הציוני.

סיפורו של כפר העבודה מאשש תוכנות אלה ומוסיף עליהן, בהציגו תמונה מעט יותר מורכבת. כך למשל התפיסות, היוזמה והתוכנית המפורטת להקמת המוסד מעידות על התחשבות ברווחת הילד שהיה במוקד מחשבתם של הוגי המוסד, ובראשם אידלסון. עם זאת סיפורו של כפר העבודה מבחין בין תפיסות של אנשי רווחה וחינוך ואנשי עיריית תל אביב, ובין תפיסות הוועד הלאומי. אלה גם אלה ראו את התופעה בשלילה וניסו למצוא לה פתרון. תוכנית המוסד מעידה כאמור על רצון לשזור את טובת הילדים בצרכים הלאומיים. אולם אנשי הוועד הלאומי שהיה אחראי למוסד, העמידו בראש מעייניהם את היעדים הלאומיים בתקופה שהייתה שיאו של המאבק הלאומי. כפר העבודה נשזר רעיונית בין היעדים הללו. הוא נועד למלא, על פי יושב ראש הוועד המנהל, שהיה מאנשי הוועד הלאומי, 'לא רק תפקיד סוציאלי ע"י הצלת ילדי הארץ מעבריינות ושחיתות, אלא משמש גם מקום הכשרה חשוב בשביל מפעל ההתיישבות שלנו'.¹⁹⁵ בגישה זו אחזו גם העובדות הסוציאליות ובראשן ורונסקי. הן ראו לנגד עיניהן את רווחת הילדים השלובה בטובת הלאום. התפיסה שהעשייה הסוציאלית היא חלק בלתי נפרד מהמפעל הלאומי ומבינוי האומה, ליוותה את פעילותו הסוציאלית של הוועד הלאומי מראשיתו. טובה גולן מראה כי הקמת מחלקה לעבודה סוציאלית בוועד הלאומי, למרות הקשיים הכספיים הרבים שליוו את פעילותו בתחומים השונים, נבעה במידה רבה מהניסיון להשיג הגמוניה פוליטית ביישוב, כשלב נוסף בדרך לכינון מדינת רווחה עצמאית ויציבה.¹⁹⁶ אולם בהגיע שעת מבחן הכריעה את הכף הגישה הלאומית ולא הסוציאלית. כך למשל, בעיני מנהל כפר העבודה, שנבחר בידי אנשי הוועד הלאומי, נתפס המוסד בעיקר כ'נקודה התיישבותית חדשה'.¹⁹⁷

ההיבט הכלכלי רב חשיבות בכישלון המוסד. משאביו של הוועד הלאומי היו מוגבלים, במיוחד לנוכח צורכי הלאום הדוחקים. מהמקורות עולה שהקמת כפר העבודה ללא תקציב מספק עבורו, נבעה לפחות בחלקה משאיפה להרחיב ולכסס את שליטת הוועד הלאומי ב'מדינה שבררך' בכל תחומי החיים של היישוב.¹⁹⁸ אולם בפועל לא היו די תקציב ומשאבים לקיום נאות של המוסד. זאת ועוד, יש לזכור שכפר העבודה הוקם ופעל באחת התקופות הסוערות ביותר שידע העם היהודי. בשנת 1939, שנת הקמתו, פרצה מלחמת העולם השנייה

194 וינר, מחוץ למשפחה, עמ' 43, 109.

195 יושב ראש הוועד המנהל (לכפר העבודה לנערים בתל מונד) אל מנהל מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, 22.9.1943, אצ"מ, S/15/41200.

196 גולן, עבודה סוציאלית ביישוב, עמ' 29-44.

197 ה"ל אל מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, 17.9.1943, אצ"מ, S/15/41200.

198 למשל, 'ביקור בכפר העבודה לנערים בגבת' (חנוכת הבית ב-25.9.1940), לחברי ההנהלה מאת ד"ר א' קצנלסון.

ובשנות הארבעים גייס היישוב את כל משאביו לביסוס המדינה שבדרך. הילדים העזובים נדחקו לשולי התודעה, ומפעלים לאומיים אחרים עמדו בראש סדר העדיפויות של הוועד הלאומי. התוצאה הייתה עגומה.

'דרוש אב בשביל המוסד', קבל אחד ממדריכי כפר העבודה בשנת 1944. 'מתקבל הרושם שהמוסד אינו בשביל ילדים עזובים אלא זהו מוסד עזוב'.¹⁹⁹ אכן, סיפורו העגום של כפר העבודה מעיד על האינדוקטרינציה הלאומית שאפיינה את היישוב; מנגד יש בעצם קיומו כדי להעיד על מורכבותה של חברת היישוב, שגורמים בה קראו לשים לב לילד העזוב ולצרכיו הייחודיים, אף – ואולי דווקא – בתקופת משבר ומהפכה לאומית.

בשולי הדברים ראוי להדגיש נקודה מרכזית, שנדמה שלאורה אפשר להבין את סיפורו של כפר העבודה לנערים מנקודת מבט שונה, הרלוונטית להבנת התנהלותם של מוסדות חינוכיים בכל מרחב ובכל תקופה. כפר העבודה לנערים היה מרוחק ומבודד, ולא זכה לביקורת ולפיקוח סדירים. בסיפורו בולטת העובדה ש'רחוק מן העין – רחוק מן הלב'; ואף שמפעם לפעם נזעקו מבקרים מזדמנים לנוכח הכשלים וההזנחה החמורים שליוו את פעילותו, המשיכו הדברים להתנהל באופן דומה לאורך שנים. נראה שמעל לכול מציב סיפורו של כפר העבודה תמרור אזהרה לפני הגורמים המטפלים בצעירים וחסרי ישע והאחראים לרווחתם, על הצורך בתשומת לב מיוחדת להתנהלותם של מוסדות וארגונים המרוחקים מהמרחב הציבורי (מבחינה גיאוגרפית או ארגונית). במקרה הצורך יש לדאוג לליווי ולפיקוח נוכחים תמידית על התנהלותם.

